

AXESS

VETENSKAP / BILDNING / TRADITION

FÖRDJUPNING

*Perry Johansson om Sverige
som FNL:s propagandacentral*

INTERVJU

*Katarina Barrling samtalar
med Hans-Gunnar Axberger*

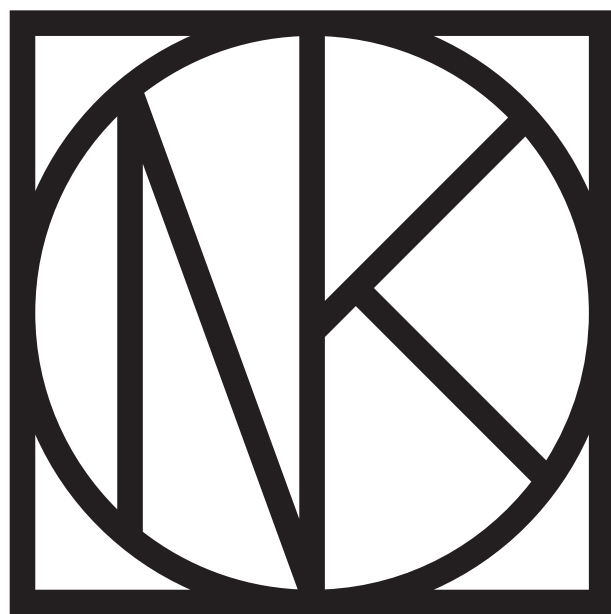
KULTUR

*Martina Björk om antika
fragment hittade på soptipp*



SLOTT OCH GÅRDAR – ETT HOTAT KULTURARV

Stordrift och generationsskiften gör att jordbruk och jobb försvinner. Därmed försvinner också vår koppling till en levande svensk historia.



BOKHANDEL

Upptäck årets mest bildande julklappar!
Hos oss på NK Bokhandel hittar du böckerna som väcker
samtal, fördjupar tanken och varar långt efter jul.

Varmt välkommen till NK Bokhandel, plan 4



STREAMINGTJÄNSTEN FÖR DIG SOM VILL FÖRSTÅ VÄRLDEN

Här hittar du förstklassiga dokumentärer, intervjuer och reportage med forskare och författare från hela världen.

Axess Television skapar utrymme för analyser och samtal som utforskar människans kulturella och historiska arv.

**AXESS
TELEVISION**

Besök vår hemsida
axesstelevision.com
eller ladda ned appen
Axess Television i din
app store!



Första 3 månaderna
gratis – därefter endast
49 kr i månaden.
Ingen bindningstid.

LEDARE

Självcensuren breder ut sig



NINA SOLOMIN
är chefredaktör
i Axess magasin.

”Det är
anhängarna
till den ena
sidan av
konflikten
som utövar
dessa på-
tryckningar
mot jour-
nalister”

Vid ett mingel nyligen anförtrorde en skribent mig att han undviker att skriva om Israel och Palestina. Det kan få så obehagliga konsekvenser. Bara ett par dagar före det samtalet hade en 34-årig man dömts för ofredande mot reportern Inas Hamdan, efter att han stått utanför Hamdans lägenhet med en grupp Palestinaaktivister och i megafon ropat att hon ”stöttar folkmord”. I domen konstaterades att ”ofredandet var riktat mot en journalist i hennes yrkesutövning, och i förlängningen mot att påverka den allmänna åsiktsbildningen”.

Ja, det var just det där sista. Aktioner av det slaget är till synes riktade mot en enskild journalist, men de är samtidigt en kraftfull signal till hela kåren och till alla som skulle vilja delta i debatten. Inas Hamdan hade rakt rapporterat om vad hon uppfattat vid en Palestinademonstration: Hamassympatier. Andra journalister har fått se sina ansikten klistrade på plakat, som under Göteborgs bokmässa i höstas. Då hängdes bland andra Hynek Pallas och Anne Lagercrantz ut som folkmordsvurmare med samma metoder som nynazister använde mot journalister vid Bokmässan åtta år tidigare.

Samma vecka som jag pratade med skribenten på minglet och som domen om ofredande mot Inas Hamdan kom, publicerade USA-reportern Malin Ekman en intervju med författaren Jens Liljestrand. Denne är ju emellanåt ute i kulturdebatten, ofta vilt svingande, till synes orädd. Men när det gäller Israel-Palestina (och transfrågan) håller han låg profil, bekände han för Ekman: ”Man riskerar att mötas av ett sådant raseri så jag upplever att många bara undviker att skriva (...) Det är ett sådant högt pris att betala för att ifrågasätta etablerade sanningar att man undviker att göra det. Man undviker att ens ställa frågorna utan hoppas att det ska lösa sig av sig självt.”

Det är ändå ärligt, vilket hedrar Liljestrand. Och han talar i intervjun inte bara om sig själv, utan om hur han uppfattar att medelklassjournalister förhåller sig till att skriva något konträrt i dessa brännande frågor. Han kommenterar också uthängningen av Hynek Pallas: ”Om mina barn skulle se att mitt namn hängdes ut i en demonstration under paroller om folkmord och sådär.

Det skulle jag tycka var väldigt jobbigt. Och då skulle det kunna få mig att undvika att skriva om sådana frågor.”

I oktober kom ytterligare ett uppseendeväckande uttalande om självcensur, denna gång från Mårten Schultz, professor i civilrätt och skribent i SvD. Ett seminarium om akademisk frihet i Uppsala saboterades av ett tjugotal aktivister varpå han på X konstaterade att: ”Palestinarörelsen har producerat de mest ingripande överträdelserna mot akademisk frihet i modern tid i Sverige.” I en intervju efteråt berättade Schultz för *Kvartal* att han hade tvekat inför att uttala sig på det viset, då han ”var orolig för vilka konsekvenser det kan ge (...) på jobbet (...) Det har jag inte upplevt med något annat, att jag varit orolig för att det kan leda till följder som kan vara svåra eller jobbiga för mig.”

Tankarna går osökt till statsvetaren Anders Persson som är en i medierna flitigt anlita expert på konflikten i Mellanöstern. Han fick ett drygt halvår efter massakern 7 oktober och Gazakrigets utbrott sitt kontor förstört av aktivister som hängde upp blodiga barnkläder, ritade Hitlermustascher och rev ner hans dotters teckningar. Han uppfattade det själv som ett antisemitiskt hatbrott, trots att han inte är jude.

Det är värt att notera att det är anhängarna till den ena sidan av konflikten som utövar dessa påtryckningar mot akademiker och journalister – samma sida som uppfattar sig själv som god och som bekämpar sionister som om dessa vore nazister. Vi bör inte underskatta hur demokrati-hotande detta slags aktivism är.

I detta nummer av Axess skriver Perry Johansson om den svenska aktivismen under Vietnamkriget. Missa heller inte Edvard Hollertz essä om svenska herrgårdar som ett levande men döende kulturarv, Katarina Barrlings intervju med Hans-Gunnar Axberger eller någon av de andra intressanta texterna i detta nummer. ■

Nina Solomin



Välkommen!

Läs mer och
boka biljett via
QR-koden



[www.capitolbio.se/
filmer/bande-a-
part/4223](http://www.capitolbio.se/filmer/bande-a-part/4223)

FILMKLASSIKER BANDE À PART

16 december | Bio Capitol

Se Jean-Luc Godards lekfulla och stilbildande klassiker som utmanar traditionella berättarformer och fångar 1960-talets ungdomliga revolt. Kvällen inleds med en presentation av en akademiker som placerar filmen i sitt historiska och kulturella sammanhang: den franska nya vågen.

 **AXESS
TELEVISION**

AXESS INNEHÅLL

Nr 8 NOVEMBER 2025

4 LEDARE
Nina Solomin

6 INNEHÅLL
Axess i november 2025

8 SKRIBENTER
Medverkande i detta nummer

9 LÄSARBREV
Synpunkter från läsarna

SAMHÄLLE

12 ÄGANDERÄTT
Håkan Boström om omoraliska bostadsspekulationer

14 SÄKERHET
Ann-Sofie Dahl om splittrade Natoallierade

16 MONARKI
Anna-Karin Wyndhamn om hur kungahuset bygger varumärken

18 KOLUMN SUSANNA BIRGERSSON
Dansk folkeparti gör comeback

19 RELIGION
Torbjörn Elensky om att islams problem inte beror på kolonialismen

21 KOLUMN MIKAEL HOLMSTRÖM
Timmarna då Jens Stoltenberg räddade Nato

22 DEBATT
Alex Voronov om varför väst måste våga vara tuffare mot Putin

FÖRDJUPNING

24 PROPAGANDA
Perry Johansson om hur Sverige blev Nordvietnams propagandacentral

31 FRANSK KONSERVATISM
Tomas Lindbom om hur franska konservativa börjar repa mod

34 INTERVJU
Katarina Barrling samtalar med Hans-Gunnar Axberger om varför vi aldrig lär oss av historien

41 KOLUMN FREDRIK JOHANSSON
När schacket nazifierades

VD **Kurt Almqvist**
Chefredaktör & ansvarig utgivare
Nina Solomin
Art Director **Johanna Jonsson**
Redaktörer **David Andersson**,
Jan Söderqvist och **Mats Wiklund**

Redaktionsassistent **Linnéa Backvall**
Marknadsassistent **Agnes Bergström**
Korrektur **Catharina Lewenhaupt**
Vinjettbilder **Johan Hörberg**

Redaktionsråd **Katarina Barrling**,
Louise Belfrage, **Adam Cwejman**,
Anna Victoria Hallberg och **Sten Widmalm**
Repro och tryck **Printpool / Mukusala**
Kontakt **redaktionen@axess.se**
08-788 50 00

Omslag:
Ekolsunds
slott, målning
av Johan
Philip Korn



FRIZON

42 EN FÖRLORAD VÄRLD

Edvard Hollertz fruktar för den svenska slotts- och herrgårdskulturens överlevnad

48 MINA DRÖMMARS ÖKEN

Anders Mathlein tar sig till spagettivästerns födelseort

55 KOLUMN CECILIA NIKPAY

I skuggbankskvarterens bakgator

KULTUR

58 TRADITION

Martin Lagerholm om den jubilerande författaren Thomas Mann

62 CIVILISATION

Henrik Nilsson om en poet och påvekandidat
Martina Björk läser texter från en sophög
Carl Rudbeck läser en buddistisk klassiker
Ebba de Faire om Rembrandts gåtfulle samtida

69 KOLUMN BENGT OHLSSON

Bengt Ohlsson fascinerar av tysk film

KRITIK

71 RECENSIONER

Lars-Håkan Svensson gör en poetisk nyupptäckt
Lars Åberg återser sina gamla rockhjältar
Håkan Lindgren läser meningsfull AI-kritik
Theo Vareman studerar migration mellan imperier
Mats Fält får ett gammalt foto i sin hand
PJ Anders Linder finner en ledargestalt

TILL SIST

93 VETT & ETIKETT

Edward Blom om när man kan prata politik vid middagsbjudningen

94 STAD & STIL

Lars Anders Johansson tar sig an modernistiska bakåtsträvare

95 VÄRT ATT MINNAS

Carina Burman läser den brittiske campusförfattaren David Lodge

97 BREV FRÅN ... KRAKOW

Anna Brodow Inzaina återupptäcker den polske avantgardisten Witkacy

98 KOLUMN KATARINA BARRLING

November är en månadslång parentes

Prenumerationsärenden

Helår 9 nummer 799 kr

Två år 18 nummer 1 499 kr

Kundtjänst 08-12 10 62 27

axess@flowyinfo.se

Villkor axess.se/personuppgifter

Följ oss

Instagram @axessmagasin

Facebook @axessmagasin

X @axesspublishing

Du kan även läsa oss digitalt på axess.se

Nästa nummer **15 december**

Axess Magasin är en tidskrift inom humaniora och samhällsvetenskap och utges av Axess Publishing AB.

Redaktionen tar inte ansvar för insänt obeställt material. Insänt material kan lagras och publiceras elektroniskt.

AXESS SKRIBENTER

Katarina Barrling

Docent i statskunskap vid Uppsala universitet

Susanna Birgersson

Fri skribent



Martina Björk

Fil dr i latin vid Lunds universitet

Carina Burman

Författare, forskare och docent i litteraturvetenskap vid Uppsala universitet

Edward Blom

Gastronom, kulturhistoriker och skribent

Håkan Boström

Ledarskribent i Göteborgs-Posten



Anna Brodow Inzaina

Fil dr i konstvetenskap och vetenskaplig redaktör för Stockholmia essä

Ann-Sofie Dahl

Docent i internationell politik och Nonresident Senior Fellow vid Atlantic Council (US)

Ebba de Faire

Konstintendent Östergötlands museum

Torbjörn Elensky

Författare och skribent

Mats Fält

Fri skribent inriktad på internationell politik



Edvard Hollertz

Agronom och politisk redaktör på Corren

Mikael Holmström

Journalist och författare med inriktning på försvarsfrågor

Fredrik Johansson

Konsult och skribent

Lars Anders Johansson

Författare, journalist och driver podcasten Budoarstämning

Perry Johansson

Fil dr och docent i sinologi

Martin Lagerholm

Litteraturkritiker och kultur-skribent

Tomas Lindbom

Publicist och författare till böcker om fransk politik. Driver bloggen Lindbom på franska.

PJ Anders Linder

Senior rådgivare i Axel och Margaret Ax:son Johnsons stiftelse för allmännyttiga ändamål och fd chefredaktör i Axess

Håkan Lindgren

Journalist och kritiker

Anders Mathlein

Journalist och författare

Cecilia Nikpay

Ekonom och journalist i Affärsvärlden



Henrik Nilsson

Författare, essäist och mottagare av Sorescupriset 2025

Bengt Ohlsson

Journalist och författare



Carl Rudbeck

Fil dr i litteraturvetenskap

Lars-Håkan Svensson

Professor emeritus i engelska, översättare och kritiker

Theo Vareman

Kulturjournalist

Alex Voronov

Journalist och författare



Anna-Karin Wyndhamn

Författare och fil dr i pedagogiskt arbete vid Göteborgs universitet

Lars Åberg

Journalist och författare

RED@AXESS.SE

Läsarbrev

Är du glad eller upprörd över något du läst i Axess? Eller vill du lägga till något i ämnet? Skriv till oss: red@axess.se

Uppfriskande perspektiv

Jag är en prenumerant bosatt på Island. Min politiska övertygelse har alltid legat till vänster, men jag känner ibland en oro inför att många på samma kant har en tendens att falla för dogmatism. Detta är en av anledningarna till att jag är väldigt nöjd med min prenumeration på Axess. Era artiklar är genomtänkta, och de ger mig uppfriskande annorlunda synpunkter på några av vår tids viktiga frågor. Jag tror att alla, vänster som höger, mår bra av att få pröva sin egen övertygelse mot andra välgenomtänkta perspektiv.

Varma hälsningar från Reykjavik!

Mikael Lind, kompositör
och universitetslärare

Svar på Hans Bergströms text om Mamdani, nr 7.

Jag är ny prenumerant som tjuvläst Axess många gånger hos min sväger. Jag gillar tidningen. Men Hans Bergströms text om Zohran Mamdani och Nina Solomins kommentar till den i introduktionen är inte bra. Han vill klassa Mamdani som kommunist. Så ytterligt befängt. Om man följer de stora mediebolagens bevakning inser man att Mamdani är svaret på hur Trump med hans oligarker kan punkteras. Bernie Sanders har fått en son! På samma sätt som Sanders är en fullblodsdemokrat är även Mamdani det. Om man är 34 år har man givetvis mycket lättare att nå väljare via de sociala medierna, särskilt om man inte sponsras med miljoner dollar av hugade förmögna donatorer. Andrew Cuomo har klätts av i sin patetiska falskhet, korruption och kriminalitet. Mamdani är inte populist i den mening vi i Sverige omfattar. Jag är bombsäker på att den store populistforskaren, statsvetaren och professorn Sverker Gustavsson inte definierar Mamdani

på något sätt som populist. Tänk vilken god sak det är att en bildad och djupt begåvad, tillika muslim (!) lyckas mobilisera nya väljargrupper i USA!

Ett tips: Gå in på Youtube, Fox eller NBC, eller något annat bolag och ta del av de debatter som två gubbar och en politisk yngling deltar i. Det skulle förvåna mig enormt om du tycker att en sådan som Cuomo hellre borde väljas till ny borgmästare än Mamdani?!

Per-Ola Jansson, 79, folkhögskolerektor
och medförfattare till Demokratin som
bildningsväg (Carlssons, 2022).

Apropå Fredrik Johanssons kolumn om klädkoden i riksdagen, nr 7.

Slagen på Birger Schlaugs kofta kom att kallas Schlaug-slag.

Karl Axel Axelsson

Ett par artikelförslag

Tack för en utmärkt tidskrift. Jag har två förslag på ämnen som jag tror många av oss läsare skulle uppskatta om ni kunde hitta en lämplig specialist att bearbeta och försöka förklara.

Det ena är varför Ryssland är det svarta får det har varit i världen de senaste 100 åren. Då de flesta länder fokuserar på att förbättra sina egna länder, så fokuserar Ryssland på att försämrare för andra länder. De är av något skäl, marinerade i våld. Men varför? Förr byggde de Gulagläger, dessa fylls än idag med oppositionella. Deras militärtjänstgöring innehåller mycket pennalism. De startar krig i Europa på 2020-talet. Den av Ryssland kontrollerade Wagnergruppen mördar hejdlöst i Afrika. Hur kan vi förstå den ryska själen och vilka är utsikterna att landet kan normaliseras?

Det andra är varför det inte finns något konservativt parti längre i Sverige

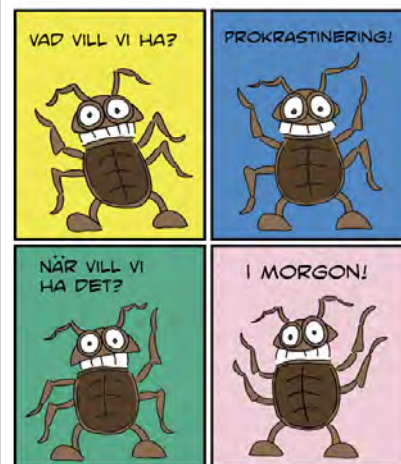
som premierar att skattepengar går till landets kärnverksamhet. Om till exempel Gösta Bohman klev upp ur sin grav och såg Moderaterna, skulle han nog aldrig sluta kräkas. Marknaden har löst frågan om ett gediget tv-utbud, men likafullt tycker inte Ulf Kristersson att det är för mycket begärt att kräva oss medborgare på 83 miljarder i skatt över en 8 års period, för att staten ska producera trams & flams-underhållning som Doobidoo, plus annat.

Likadant med bolåneinstituten: marknaden har även där löst folks behov av att ta bolån, med ett tiotal olika bolag att välja på. Men inget borgerligt parti ställer sig frågan varför staten ska leka affär och driva ett egen bolånebolag genom SBAB. Skribenter i er kaliber skulle kunna försöka förklara detta för oss.

Med vänlig hälsning
Mats Stille, Bromma

En kopp Kafka

av Mikael Fuchs



BOKFÖRLAGET STOLPE

Bildning, hantverk och skönhet



SPIONER I HISTORIEN

Från antiken till vita duken

HUVUDREDAKTÖR: PAUL LAY

Vårt intresse för spioner, både verkliga och fiktiva, verkar outtömligt. Men var och när började spioneriets historia och hur har spionagearbetet utvecklats genom århundradena? *Spioner i historien* är en samling porträtt av några av de mest berömda spionerna, men innehåller även några mindre kända och mer överraskande namn.

I den här volymen undersöker historiker, forskare och författare underrättelseverksamhet och spionage genom historien från den antika världen till kalla kriget och vidare till Putins, Trumps och Xi Jinpings tidsålder.

Översättare: Annika Hultman Löfvendahl och Jan Hultman.



SAMHÄLLE

AKTUALITET / DEBATT / FÖRDJUPNING



FOTO: GETTY IMAGES

Folkets
prinsessa.

AKTUALITET

- ✦ **Håkan Boström** om den usla bostadsmarknaden.
- ✦ **Ann-Sofie Dahl** om att Nato knakar i fogarna.
- ✦ **Anna-Karin Wyndhamn** om att kungahuset inte behöver medierna.
- ✦ **Torbjörn Elensky** om att islam behöver en upplysning.

DEBATT

- ✦ **Alex Voronov** om hur kriget kommer närmare då Ukraina överges.

FÖRDJUPNING

- ✦ **Perry Johansson** om när den svenska Vietnamrörelsen blev ett propagandaverktyg.
- ✦ **Tomas Lindbom** om att fransk konservatism vädrar morgonluft.

ÄGANDERÄTT

Köpa bostad – en spekulativ affär

Dagens bostadsmarknad undergräver mänsklig tillit. Ansvar och trygghet övergår i en fixering vid pengar och värdestegring.

Av Håkan Boström

Ägande spelar en central roll i ett kapitalistiskt samhälle, och för en borgerligt sinnad person är ägandet nyckeln till frihet: pengar på banken, fastigheter och skog. Det ger trygghet och oberoende. Det talas ibland om *fuck off-kapital*, möjligheten att säga nej till sådant som är under ens värdighet. Tanken är rimlig. Att befinna sig i ekonomisk beroendeställning innebär ofta att behöva kompromissa med sina ideal, i värsta fall att tvingas gå emot sitt samvete.

Den offentliga diskussionen kring ägande har mest kretsat kring fördelning. Den politiska vänstern pekar gärna på ojämlikt fördelat ägande som grunden till många olyckor i samhället. Den enes ägande blir lätt den andres ofrihet.

Det finns förstås en poäng i det påpekandet. Men vänsterns lösning har ofta varit att staten på olika sätt ska ta över eller reglera ägandet, vilket lämnar alla i beroendeställning till en politisk-byråkratisk klass.

Det borgerliga svaret på ojämlikt ägande har varit ägandedemokrati, ett utspritt privat ägande. Ägandet i Sverige är förvisso ojämlikt fördelat, speciellt jämfört med den låga lönespridningen. Men ägandet är ändå utspritt. Nästan fyra miljoner svenskar har ett ISK-konto där de kan spara pengar i aktier. En ännu större andel äger sitt boende. Nästan 40 procent av svenskarna bor i småhus eller villa och nästan en fjärdedel är bostadsrättsinnehavare.

Aktier och fonder är ofta en passiv investering som man tittar till lite då och då. Vissa gör det till en drivkraft att försöka slå index och ägnar tid och energi åt

FOTO: TT



Många har tjänat mer pengar på att bo än på vad de klarat att spara ihop på lönen.

sitt sparande som vore det en hobby, men faktum är att det är svårt att slå marknaden. Aktieägande kan likna ett datorspel. Det är något i grunden abstrakt för de flesta.

Annorlunda förhåller det sig med boendet. Hemmet hör till det mest konkreta i våra liv. Att äga sitt eget boende innebär att man tar större ansvar för det, vårdar och förbättrar det. Egnahemsrörelsen i början av 1900-talet syftade inte bara till att lägga tjänstemän och arbetare skulle få ett bättre boende, rörelsen omfattade även ideal som skötsamhet och oberoende – ägande ger både frihet och disciplin. I sin mer romantiska form skulle det egna hemmet kombineras med ett småjordbruk för att minimera det ekonomiska beroendet av omvärlden.

Det var ett slags bondeliberalism

i moderniserad tappning. Den själv-ägande bonden var fortfarande en levande historisk symbol för den svenska allmogens frihet.

Egnahemsrörelsen var samtidigt i hög grad ett urbant fenomen. Det var ofta i städernas ytterområden som de nya villakvarteren sköt upp. Rörelsen var en reaktion på 1800-talsstadens trångboddhet och dåliga sanitära förhållanden i städerna. Storhetstiden blev dock kort. Efter andra världskriget kom de bondeliberala idealen att börja uppfattas som nostalgiska. Framtiden var kollektiv, rationell och funktionell. Bostadsbristen var dessutom skriande och med miljonprogrammet bredde de massproducerade och anonyma höghusen ut sig.

Ägandetanken fanns dock kvar hos bostadsrättsföreningarna, som på

ett snillrikt sätt kombinerade gemenskapsideal med ägandeideal. Idag är bostadsrätten en omtyckt boendeform, i storstäderna ofta den enda som står till buds för den som inte stått i hyreskö sedan barnsben. Men bostadsrätten har även blivit en investering. Värdestegringen på bostadsrätter i centrala Stockholm har slagit börsindex sedan början av 1990-talet. Även övriga landet har sett kraftiga prisstegringar på dessa tre decennier, även om det i kronor och ören inte rör sig om samma belopp.

Det är en viktig förklaring till den ökande ojämlikheten i Sverige, samtidigt som det i viss mån rör sig om "låtsas-pengar" för den enskilde så länge man inte flyttar till något billigare. Många har hur som helst tjänat mer pengar på att bo än på vad de klarat att spara ihop på lönen. Samtidigt har svenskarna skuldsatt sig hos bankerna för mångmiljonbelopp för att vara med i racet. Att köpa bostad har med tiden kommit att ses som en investering snarare än konsumtion, eller för den delen ett boende att vårda för sin egen skull.

Utvecklingen bör inte bara analyseras ur ett teknisk-ekonomiskt perspektiv utan även ur ett sociologiskt och psykologiskt. För det gör något med oss när bostaden representerar värden som de flesta aldrig kommer i närheten av i sitt vanliga lönearbete eller sparande.

Spekulationen får lätt sin egen logik. En bekant från en mindre stad köpte nyligen en bostadsrätt i centrala Stockholm. Han chockades av det höga tempo och den brist på tillit som präglade marknaden. Mäklare och säljare ville få till ett snabbt avslut trots att flera visningar återstod. När han vunnit budgivningen anmodades han att slänga sig på tåget för att vara framme i Stockholm vid midnatt. Till sist lyckades han utverka att få ta ett tidigt tåg på morgonen därpå mot att han bevisade att han köpt tågbiljett och inte redan bodde i Stockholm.

Hur ska man förstå denna märkliga stress och misstro? Hade han med bedragare att göra? Nej, förklaringen är att allt fler i centrala Stockholm börjat strunta i att de vunnit en budgivning. De budar på flera lägenheter samtidigt och vill köpa sig tid. Med priser på över

"När han vunnit budgivningen anmodades han att slänga sig på tåget för att vara framme i Stockholm vid midnatt."

100 000 kvadratmetern kan det också skilja flera 100 000 kronor mellan en bra och en dålig affär. Det gör att normer som att stå för sitt ord naggas i kanten. Tilliten går förlorad när människor börjar bete sig som vinstmaximerare fullt ut.

Det är ett central tes i ekonomisk historia och teori att marknaden kan hota tilliten mellan människor samtidigt som marknaden är beroende av tillit för att fungera. Köpet av bostad är ofta den största affär en vanlig medborgare gör under sitt liv. Men just i det läget ska avgörande beslut fattas på dagar eller till och med timmar. Ju dyrare bostad, desto högre tempo enligt en logik som kan synas märkligt bakvänd.

Ofta har köparen bara haft möjlighet att titta på bostaden under en halvtimme, då tillsammans med en massa andra spekulanter. Mäklaren har ett svagt intresse av att upplysa om sådant som kan få den förväntade värdestegringen att utebli – som att den fantastiska utsikten snart kommer att byggas bort enligt stadens detaljplan. Konsumentskyddet vid ett bostadsköp är faktiskt sämre än när du handlar en t-tröja på H&M. Som bostadsköpare räknas du nämligen som jämställd part med säljaren, inte som konsument med ångerrätt och andra rättigheter.

De höga summor som står på spel i kombination med informationsasymmetrin mellan säljare och köpare tänjer på moralen hos alla inblandade. Prisutvecklingen blir styrande för hur människor betar sig. Exempelvis kan hur man inreder och renoverar sin lägenhet påverka priset med flera 100 000 kronor. Något som den som köper och säljer ofta och genomtänkt kan tjäna stora summor på.

Bostadsmarknaden i framförallt attraktiva områden har med andra ord

kommit väldigt långt från de ideal om oberoende och stabilitet som präglade egnahemsrörelsen och de tidiga bostadsrättsföreningarna. Ironiskt nog är det ofta just dessa bostäder som idag betingar ett högt pris på marknaden.

Ägandets dygder är konkreta: ansvarstagande, vårdande, trygghet. Men när ägandet övergår i spekulation abstraheras ägandet och penningvärdet blir styrande för hur vi betar oss. Det finns en parallell mellan företagsägare, ofta familjeföretag med lokal förankring som försöker utveckla verksamheten långsiktigt, och finansmarknads-kapitalism, eller vad som ibland kallas kvartalskapitalism, där den kortsiktiga avkastningen ges företräde framför själva verksamheten.

I den politiska debatten förenklas ofta diskussionen till att handla om för eller emot ägande och marknadskrafter. Vänsterns allmänna ogillande av marknaden har fått delar av högern att försvara alla uttryck för marknad istället för att föra en diskussion om hur marknaden bör fungera.

I verkligheten kan både ägande och marknadskrafter se väldigt olika ut beroende på de konkreta omständigheterna och dessutom förändras över tid. Ekonomi går inte heller att skilja helt från historia, sociologi och psykologi när vi studerar konkreta marknader. Den som vill försvara ägandets dygder måste också försöka motverka dess laster. Låg tillit och spekulationslogik undergräver nämligen inte bara dygderna, de kan också få marknaden att fungera sämre och lockar till sig bedragare. Även marknaden mår bäst av att vårdas, precis som ett kärt gammalt hus. ■

Håkan Boström är ledarskribent i Göteborgs-Posten.

SÄKERHET

Vilka Natoallierade ställer upp?

Synen på hotet från Ryssland har splittrat försvarsalliansen mellan norra och södra Europa. Samarbetet och lojaliteten knakar i fogarna.

Av Ann-Sofie Dahl

Hur står det egentligen till med solidariteten i Nato? Kan vi lita på att våra allierade kamrater verkligen ställer upp när det gäller? Den frågan har hörts allt oftare på sistone i samband med Donald Trumps comeback i Vita huset. Att Trump inte är någon stor Natovän har väl ingen kunnat undgå att notera.

Det är illa nog. Men att även försvarsalliansens europeiska allierade understundom drar åt olika håll, rentav flera olika håll, har efterhand blivit ett allt större problem för samarbetet. Alltsedan den ryska invasionen i Ukraina februari 2022 har splittringen mellan å ena sidan södra Europa och å den andra de allierade i nord och öst blivit alltmer framträdande. Och alltmer bekymmersam.

Klyftan mellan nord och syd handlar om två saker. För det första, i vad mån de allierade är villiga att bidra med militärt och ekonomiskt stöd till Ukraina. Och för det andra, huruvida man uppfattar landets överlevnad som en existentiell fråga inte bara för Zelenskyj och hans hårt plågade folk, utan i allra högsta grad även för oss andra här i väst.

Allt handlar i grund och botten om en och samma sak: synen på Ryssland. Huruvida Ryssland uppfattas som västvärldens främsta fiende, som en av flera hotbilder – eller rentav, Nato-medlemskapen till trots – som en vän och likasinnad. Men hur illavarslande är den här intra-europeiska klyftan egentligen för vår gemensamma säkerhet? Finns det en reell risk för att Nato håller på att splittras upp i flera delar, att vi rör oss mot en regionalisering av säkerheten



Stats- och regeringschefer på Natotoppmötet i Haag den 25 juni i år.

av det slag man tidigare värt sig mot med alla näbbar och klor i Natohögkvarteret? Där mantrat om ”en för alla, alla för en” med fog betraktats som orubbligt.

Vart blickarna är riktade här hemma i Sverige, där Ryssland sedan eviga tider haft status som den gamle ärkefienden, råder det väl knappast någon större tvekan om. Ett och ett halvt år efter det svenska Natointrädet kämpas det dock fortfarande på sina håll i det nya medlemslandet med att fylla kunskapsluckorna om hur den stora alliansen fungerar i samtliga sina beståndsdelar. Förvisso är det långsiktiga hotet från Ryssland det primära för hela Nato. Att så är fallet har allt oftare framhållits vid varje givet – officiellt – tillfälle sedan den första omgången av rysk aggression mot Ukraina 2014.

I paragraf 2 av den rekordkorta slut-

deklarationen från årets toppmöte i Haag fastslås därför att Nato står enat inför allvarliga säkerhetshot och utmaningar, särskilt det långsiktiga hotet från Ryssland mot den euroatlantiska säkerheten. Det ställde sig samtliga allierade, USA och södra Europa inkluderade, som vanligt helt bakom. Den återvalde president Trumps närvaro i rummet ledde dock till en något mildare formulering än vid föregående sammankomster.

Fortsättningen på meningen ovan i toppmötesparagrafen – ”och det ständiga hotet från terrorism” – är emellertid nog så viktig; en hänvisning till Natoländerna i södra Europa som hellre betonar andra hotbilder, eller ”utmaningar” som det oftast lite småluffigt formuleras, än den ryska.

Alltså sådana som i första hand kommer just söderifrån, *out of area*; som terrorhot och instabilitet som följd av till exempel flyktingströmmar och klimatförändringar.

Faktiskt borde turerna i Haag i somras ha varit något av en aha-upplevelse för alla dem som lever i villfarelsen att allt i Nato bara handlar om säkerheten i Östersjön, det ryska hotet, och vårt hörn av den transatlantiska världen. I den nye generalsekreteraren Mark Ruttes hemstad kom man överens om att lägga 5 procent av BNP på försvaret; 3,5 procent – minst – på regelrätta militära investeringar och resterande 1,5 procent på områden som kritisk infrastruktur, civil beredskap och motståndskraft samt för att stärka försvarsindustrin.

Det målet ska vara uppnått först 2035, med en mellanstation 2029, vilket med rätta möttes med visst muttrande på sina håll. Och de 1,5 procenten kan vi lugnt utgå ifrån kommer att resultera i en myckenhet kreativ bokföring, fast sådant har Nato förstås sett många gånger förut. Men den nya målsättningen kunde alltså alla i rummet också enas om.

Alla utom en, vill säga.

Den spanske premiärministern, Pedro Sánchez, blev snabbt toppmötets mest impopulära deltagare när han sturskt vägrade att förbinda sig och sitt land till de 5 procenten.

Hans förklaring väckte lika delar löje och irritation hos resten av sällskapet. Spanien, som just med nöd och näppe hade krånglat sig upp till de tidigare två procenten, kunde nämligen, lät Sánchez meddela, uppnå precis lika stor försvarskapacitet med sina 2 procent som övriga 31 allierade skulle göra med 5 procent.

Den spanske premiärministern har inte heller gjort sig mer populär bland sina Natokollegor genom sina raljanta uttalanden om att det knappast är någon större risk för att Ryssland ska ta sig över Pyrenéerna. I Madrid ligger Ryssland uppenbarligen väldigt långt borta, både mentalt och geografiskt. Däremot skickade den spanska regeringen för några veckor sedan snabbt ut sin flotta för att eskortera den Greta-ledda *Global Sumud Flotilla* på sin väg mot östra Medelhavet.

”I Madrid ligger Ryssland uppenbarligen väldigt långt borta, både mentalt och geografiskt.”

Nu är ju Spanien långt ifrån ensamt om att krångla på mötena. Att Ungern och Slovakien står på, för Natoländer, osedvanligt god fot med Putins Moskva gör deras ledare ingen hemlighet av. Var för sig och tillsammans – och tillsammans med andra – gör de sitt bästa för att blockera för olika former av stöd till Ukraina. Och Turkiet vet man ju aldrig var man har.

EU-mötena på toppnivå i Köpenhamn under oktobers första dagar utvecklades något oväntat till en spontan illustration av denna europeiska splittring. Bara några dagar innan de europeiska stats- och regeringscheferna anlände dit fick Nordens största flygplats – Köbenhavns lufthavn, eller Kastrup som svenskar fortfarande kallar den – stängas i flera timmar på grund av de svärmar av drönare som cirklade över landningsbanorna.

Fenomenet spred sig därefter snabbt till en rad andra flygplatser och militära anläggningar, inte minst till Flyvestation Skrydstorp, hem för såväl landets F-35 som står i beredskap att patrullera Natos östflank, som för de F-16 som Danmark har skänkt till Ukraina.

Att drönarna uppenbarade sig just där, just då, var givetvis alls ingen tillfällighet. På bara någon dag ryckte alliansen ut med stöd till sin gamla

allierade. Från Nato ”and nations” som det heter på Natospråk anlände en rad olika förmågor för att förhindra att ytterligare drönarattacker skulle sabotera sammankomsten i Köpenhamn, där försvarsfrågor och Ukrainastöd stod högst på agendan.

”We have to keep our skies safe”, meddelade generalsekreterare Rutte som personligen deltog under dag två vid den större sammankomsten med *European Political Community*. På dansk begäran sattes omedelbart stöd in från Natos *Allied Air Command* (AIRCOM) och *Maritime Command* (MARCOM). Sverige, Tyskland och Frankrike bistod med antidrönarsystem och personal som fick celebret sällskap av ukrainska drönare experter. Vid kaj i Köpenhamn låg den tyska fregatten FGS Hamburg, flankerad av franska militärhelikoptrar.

Totalt deltog tio Natoländer med allt från bombhundar till krigsfartyg. Hybridkriget stoppades – om än bara för ett ögonblick – när de allierade demonstrerade sin solidaritetspakt i verkligt livet.

Fast så värst många sydeuropeer syntes inte till. Dit räknas knappast Frankrike som alltid ser till att hålla sig framme när något händer för att markera att stormakten är villig – fast knappast redo – att ta över ledarskapet från USA. Istället var det återigen samma nordeuropeiska allierade som briljerar i försvarsvilja och kapacitet och i de flesta fall ligger i topp med sitt Ukrainastöd; en hästskeformad allians från Tyskland och Polen upp till Finland och Norden och ner igen till Storbritannien.

Den del av Nato som ställer upp för varandra när det gäller. Så vi klarar oss nog ändå, även utan sydeuropeerna. Men knappast de utan oss. ■

FOTO: GETTY IMAGES



Allt handlar om synen på Ryssland.

Ann-Sofie Dahl är docent i internationell politik, Nonresident Senior Fellow vid Atlantic Council (US) samt NATO-expert.

MONARKI

Kungahusen närmar sig folket

Borta är den tid då kungligheter var i händerna på pressen. Nu stärker de relationen till oss via egna kanaler – och skickligast är det danska regentparet.

Av Anna-Karin Wyndhamn

Jag följde begravningssceremonin i Westminster Abbey minutiöst, den där dagen i september 1997. I ärlighetens namn hade tv:n stått på sedan nyheten om dödsolyckan i tunneln i Paris kom en vecka tidigare. Jag hade sett blomsterhavet vid Kensington Palace växa dag för dag och tänkt på William och Harry som förlorat sin mamma.

En hel värld sörjde och jag kunde inte sluta titta.

Jag slungas tillbaka i tiden, till den kollektiva känslorruptionen när jag läser nyutkomna Edward Whites *Dianaworld. An Obsession*. Genom att foga samman en imponerande mängd källor borrar han i Dianakulten. Men inte för att teckna ännu ett personporträtt, utan för att vända på perspektivet och undersöka vad besattheten av ”Englands ros” säger om oss. Den är en initierad analys av hur beroendeförhållanden skapas och omskapas mellan monarkin, medier och folket.

White rekonstruerar den epok som Diana levde i genom vanliga människors dagböcker och brev, i vilka prinsessan och bevakningen av henne lämnat tydliga spår. Han låter sjukhuspatienter, dubbelgångare, historiker, designer, politiker och artister komma till tals, liksom journalisterna som ömsom jagade henne, ömsom kom att tjäna som Dianas handplockade budbärare. De levde på prinsessan, men inte sällan nyttjade hon dem tillbaka. Det är en kvinna med agens som framträder i det pussel White lägger.

Prinsessan Diana byggde tidigt informella relationer till journalister och blev under sina sexton år i offentligheten alltmer drivande i att mejsla fram en persona, fylld av oförenligheter.

”Förhållningssättet bröt ny mark och skakade om protokollet i Buckingham Palace.”

Via kläder, smink, blickar och gester (småningom även öppenhjärtiga intervjuer) sattes ramen: prinsessan var ensam och för illa i kungafamiljen. Förvisso född lady, men emotionellt släkt med människor på marginalen. De var offer för olyckliga omständigheter, liksom hon. En air av utsatthet länkade henne samman med dem som befann sig längst bort från pompa och ståt. Förhållningssättet bröt ny mark och skakade om protokollet i Buckingham Palace. Diana vann allmänhetens sympati, men kom på kollisionskurs med kodex i det förra århundradets monarki.

Krocken handlade i hög grad om ett system som överlevt seklers gång genom att individualitet och känslor tyglades i det offentliga. Den som behärskade konsten bäst var givetvis drottning Elizabeth II. Monarkins styrka fanns i beständigheten, förutsägbarheten och upphöjdheten.

Hon røjde aldrig sympatier i någon riktning, inte heller avslöjade hon rörelse i ord, mimik eller gestik. Hon höll tal, men gav aldrig intervjuer, medverkade inte i presskonferenser och ventilerade aldrig åsikter.

Att ge uttryck för en personlighet var alltså en belastning i denna logik. Inget och ingen fick trumfa ämbetet. Plikten var primär, disciplinen sträng och lojaliteten med kronan störst av allt. Det är för övrigt en hållning som repeteras som rättesnöre i den hyllade Netflixserien *The Crown*. Familjens Windsors medlemmar tillrättavisas skarpt när någon individ kräver att egot ska få breda ut sig. Självviskhet slutar förr eller senare i katastrofer för kronan.

Det var sådana regler som prinsessan Diana ställde på ända. Hon skippade tidigt handskar i samband med besök och hälsningssceremonier; hon kramade om de stigmatiserade och visade patos i möten med drabbade. Normbrotten fanns också i relationen till de egna barnen. En mamma ur kungafamiljen som sprang barfota i gräset och satsade järnet i kapplöpning med andra mammor

FOTO: TT



Prinsessan Diana ställde reglerna på ända.

hade ingen sett tidigare. Inte heller en som roade sig på tivoli eller åkte till McDonald's med barnen för att äta, inte göra formellt besök.

Brodern, earl Charles Spencer, höll minnetalet över Diana. Hans karaktär utgör fundamentet i mytologin om folkets prinsessa. Hon var "en väldigt brittisk tjej", "naturlig" och "klasslös", fastslog han. Men Diana var också en uraristokrat som växte upp på ett slott, väl medveten om att hennes ätt var betydligt äldre än huset Windsor. En rojal rebell i cowboystövlar som mellan varven drog på sig offerkoftan, utan hänsyn till vilken eventuell skada offentlig bikt orsakade den familj som sönerna var en del av.

Det finns ingen anledning att betvivla att Dianans empati och engagemang för människor i nöd var ärligt menad, men hon var full av motsägelser. Måhända var det just inkonsekvenserna som gjorde att hon kunde tjäna som allmän projektyta. Progressiv och konservativ. Utsatt och privilegierad. Stark och svag. Alltid med känslorna *all over the place*.

I flera avseende förebådade prinsessan Diana den sortens kommunikation och varumärkesbygge som småningom blivit norm i dagens kungahus. Nu är personlighet hårdvaluta. I en tid när monarkin inte direkt går att motivera som Guds verk försöker kungafamiljernas toppskikt anknyta till befolkningen genom att vara vanliga, visa känslor och sårbarhet. Men de traditionella kanaler som rapporterade om Diana är idag en överflödigt mellanlänk.

I Danmark stormade det på redaktionerna när kung Frederik och drottning Mary meddelade en ny mediestrategi. De tänker vara sparsamma med stora dagstidningsintervjuer och pressmöten – alltså sådant som den abdikerade drottning Margrethe excellerade i. Det nya kungaparet vill istället "vara där danskarna är – också i kommunikationen". Det betyder sociala medier, utan vinkling eller granskning av en extern redaktion. Paret delar flitigt fotografier, filmer och hälsningar som ibland förefaller komma direkt från majestätens mobiler och tangentbord. Med tydlig avsändare och ett tilltal som avser att beröra och överbrygga avståndet mellan



FOTO: GETTY IMAGES

Det danska kungahuset – experter på autenticitet.

"Progressiv och konservativ. Utsatt och privilegierad. Stark och svag. Alltid med känslorna *all over the place*."

slott och koja. Som små personliga vykort från monarken direkt till folket.

Hälsningarna mixas med filmer med samma berättargrepp. När allmänheten fick reda på att kronprins Christian deltog i en specialövning under värnplikten kom nyheten genom en extremt välproducerad video på Youtube.

På sex minuter sätts en bild av den blivande regenten som pliktmedveten, stark, uthållig och – inte minst – en i mängden på kompaniet. Det var en milsvid skillnad jämfört med svenska hovets första stela försök till direktkommunikation.

Drottningholm har aldrig känts mer manusbundet och själlöst än när kronprinsessparet år 2009 tillkännagav sin förlovnings. Sedan dess har de repat sig och försökt ta kommando på

samma sätt som det danska regentparet. Kungahuset delade en dramatiskt musiksatt filmsekvens i samband med kronprinsessans officersutbildning. För kung och fosterland kravlar och kämpar hon, som en i gruppen. Ordinär och extraordinär på samma gång.

Än är det en bit kvar till att nå upp till det danska kungahusets känsla av autenticitet. På sensommaren besökte kung Frederik traditionsenligt lilla Gråsten på Jylland. I folkvimlet kände han plötsligt igen 79-åriga Helga i rullstol. Där var hon ju, kvinnan som för länge sedan serverade honom hamburgare i Havnegrillen och alltid tog sig tid att prata om ditt och datt.

Mötet filmas slarvigt av någon åskådare och sprids på sociala medier – bilden är lite sned och huvudena halva. Kungen blir paff, säger "Ej, for satan!" och tar Helgas hand och kramar henne. Han kallar på drottningen. Mary måste också träffa den gamla kvinnan som en gång stekte så goda biffar. "Ni var unika", säger kungen till Helga och torkar en tår. "Helt unika!"

Prinsessan Diana var en föregångare, men tiden har gjort rollerna mellan monark och folk ombytta. Och jag kan inte sluta titta. ■

Anna-Karin Wyndhamn är fil dr i pedagogiskt arbete, poddare, skribent och författare.

POLITIK

Dansk folkepartis oväntade comeback



SUSANNA
BIRGERSSON
är fri skribent.

Jag trodde nog att det var slut med Dansk folkeparti efter valet 2022. De hade bara nått och jämnt lyckats ta sig över spärrgränsen på 2 procent. Organisationen var sargad och splittrad, partiledaren stod mitt uppe i en rättssak, flera av de gamla rävarna hade lämnat och gått över till ett annat högerpopulistiskt, nybildat parti. Och helt ärligt, vem behövde längre de ursprungliga invandringskritikerna? Hela partietablissemangen var ju med på tåget och tävlade om vem som hade strängast migrationspolitik.

Men den senaste tiden har det hänt något. Plötsligt har staplarna börjat bli allt högre och nu visar den ena mätningen efter den andra att partiet är en maktfaktor igen. Enligt ett av opinionsinstituterna är det till och med det största högerpartiet. När Dansk folkeparti firade 30 år i september kunde man inte ta miste på segeruset, och det är med stort självförtroende de nu inväntar den annalkande valrörelsen.

Socialdemokraterna är plötsligt nervösa igen. Partiledaren, Morten Messerschmidt, har presenterat ett invandringspolitiskt program som ska göra det ännu lite svårare att få uppehållstillstånd, ännu lite lättare att bli av medborgarskapet och ännu lite jobbigare att vara praktiserande muslim i Danmark. Trots att statsminister Mette Frederiksen lovar att hennes invandringspolitik är stramare än någon annans så har hon känt sig nödgad att byta ut sin migrationsminister och sätta Rasmus Stoklund på posten, en man med omvittnat hårda nypor. Och trots att Socialdemokraterna kommunicerar medkänsla med dem som lider av höjda matpriser, så hjälper det föga när Dansk folkeparti lovar att biffen och fläsket omedelbart ska bli billigare igen.

Men det är något annat också. Dansk folkeparti har återuppstått i en delvis ny skepnad. Den första utgåvan, under Pia Kjærsgaards ledning, hade en omisskännligt folklig karaktär. Det var Utkantsdanmarks parti, rösten för dem som gillade öl och fläsk och dansk pop, som inte bodde i storstäder och inte hade särskilt långa utbildningar. Den intellektuella motorn var prästen Søren Krarup och några andra nationalkonservativa präster i kretsen kring magasinet *Tidehverv*.

Morten Messerschmidt är förvisso djupt

påverkad av Krarup och hans teologiska argument för den nationalistiska politiken. Men det intellektuella centrumet har i någon mån flyttats, från *Tidehverv* till en webbpublikation som går under namnet *Modstrømmen*. Den säger sig vilja appellera till dem som vågar tänka själva, som tröttnat på att ducka och hålla inne med sina högeråsikter. Kontexten är universitetsvärlden, vänsterdominansen inom akademien och dess tysta överenskommelse om att högerkonservativa åsikter ska marginaliseras, förtigas eller förlöjligas. Magasinet är inte formellt en del av Dansk folkeparti, men kopplingen är uppenbar, inte minst genom att chefredaktören har gått med i partiet och personligen ansvarar för Morten Messerschmidts konton på sociala medier.

I *Weekendavisen* noterar journalisten Søren Villemoes att det gamla Dansk folkeparti höll sig lite för sig självt av rädsla för att råka förknippas med aningen för extremistiska element i Europa. Det nya Dansk folkeparti gör tvärtom. Nederländska Geert Wilders var till exempel särskilt inbjuden talare på 30-årsfesten. På *Modstrømmen* publiceras politiker från högerradikala partier som grekiska Voice of Reason, belgiska Vlaams Belang, portugisiska Chega – för att nämna några. Morten Messerschmidt skäms inte heller för sina kontakter med den kontroversiella brittiske aktivisten Tommy Robinson.

Det är inte längre bara Bent och Jytte i Horsens som ska rösta på Dansk folkeparti. Messerschmidt har skapat ett fenomen som kan fånga upp de unga människor som tittar på amerikanska högerdebattörer på Youtube, unga väljare som tycker att Charlie Kirk sa som det var, människor som knutit näven i fickan när de sett Palestinademonstranter inta det offentliga rummet medan de själva inte vågat säga sin mening om situationen i Mellanöstern; unga och universitetsutbildade, belästa, beresta – och nationalistiska.

I Sverige hoppas politikerna att kulturkriget snart ska lugna ner sig, bara kriminaliteten går ner och bara vi tar oss samman. Men kampen om vilket slags länder de europeiska nationerna ska vara har bara börjat. Det är det Morten Messerschmidt har förstått. ■

”Kampen om vilket slags länder de europeiska nationerna ska vara har bara börjat.”

RELIGION

Inte kolonialismens fel

Islam behöver ingen reformation, utan en Upplysning. Den nederländska sociologen Ruud Koopmans klär av en postkolonial myt.

Av Torbjörn Elensky

Jihadistiska grupper fortsätter att breda ut sig. Boko Haram massakrerar kristna i Nigeria, olika varianter av IS slåss om makten i andra delar av kontinenten. Under 2024 var IS fortfarande den terrorgrupp i världen med störst våldskapital och flest liv på sitt samvete, enligt en rapport från juli i år.

Av de 58 terrorattackerna i Europa var ungefär hälften jihadistiska, dessa hade också flest dödsoffer. Vanligtvis utförs attackerna av så kallade *lone wolves*, personer som radikaliseras på olika sätt, inte minst på nätet, och som utför exempelvis knivattacker mot slumpmässigt valda offer i någon islamistisk organisations namn. Även om andra typer av dödsfall kan vara statistiskt vanligare, som trafik- eller fallolyckor, vilket somliga relativiserande debattörer gärna påpekar, är det något särskilt med dessa mord på måfå, vilka gärna äger rum i samband med julmarknader och andra festligheter där många människor samlas för att ha roligt tillsammans med familj och vänner. Det måste gå att ställa frågan: Varför inspirerar islam till så mycket fruktansvärt våld?

Den som skriver om islams problem i samtiden måste alltid inleda med en uppsättning retoriska figurer. Till att börja med måste man säga att jihad egentligen bara är inre strid, och att terrorismen absolut inget har att göra med religionen islam. Sedan måste man hänvisa till guldåldern för tusen år sedan och påpeka hur överlägsna de var oss på den tiden. Dessutom bör man alltid understryka att det är en minoritet av muslimerna som faktiskt stöder terrorism. Om man vill ge extra eftertryck till hur oskyldigt islam är ska man dessutom ta



Koopmans bok väjer inte för det kontroversiella.

”I nästan alla de muslimska staterna är religiösa minoriteter förföljda och förtryckta.”

upp allt dåligt västvärlden gjort sig skyldig till, från korstågen och framåt – den islamistiska terrorn är kanske bara en rättmätig reaktion? Och förresten är den enes terrorist den andres frihetshjälte. Och så vidare.

Den här retoriken spelas som ett positivt sedan snart 25 år. Om någon ändå vågar peka på att det faktiskt finns uppmaningar till våld i Koranen ger man

sig ut på ett riktigt gungfly och kan kallt räkna med att anklagas för ”islamofobi”, även om man är född som muslim. Allt för att den svåra diskussionen till varje pris ska stoppas.

Den nederländske sociologen Ruud Koopmans går igenom just denna problematik grundligt och pedagogiskt i sin bok *Halvmånens fall* som nyligen kommit ut på svenska. Även om mycket av vad han skriver redan rapporterats på andra håll ger han en bra sammanfattning. Vårt land är dessvärre, trots flera inhemska framstående forskare, fortfarande eftersatt vad gäller kunskapen om dessa saker. Koopmans är därför nödvändig läsning.

Boken väjer inte för det kontroversiella. Koopmans frågar varför det inte finns någon fullt ut fungerande demokrati

Forts. →

med muslimsk majoritetsbefolkning. Det väluppföstrade svaret är att det beror på kolonialismen. Men han visar att det är precis tvärtom. I de flesta muslimska staterna varade den västerländska kolonialismen under tämligen kort tid och fick inte något bestående inflytande. Faktum är att de länder som var längst koloniserade idag är de mest demokratiska, tvärtemot vad postkolonial teori går ut på. Men, påpekar Koopmans, om man ska anlägga ett postkolonialt perspektiv på utvecklingen är det snarare det osmanska imperiets månghundraåriga dominans som bör tas i beaktande.

År 2023 fanns fler muslimska diktaturer än icke-muslimska, 29 respektive 27, trots att bara en fjärdedel av jordens befolkning är muslimer. Det har inte heller att göra med fattigdom – några av de värsta av de muslimska diktaturerna hör till världens rikaste stater – och det finns många fattiga stater som trots allt lyckas upprätthålla någon form av demokrati. Tyvärr är det dessutom så att några av de rikaste muslimska staterna, som Saudiarabien och Qatar, sedan decennier satsat stora summor på att sprida sin intoleranta version av religionen, vilket påverkat bland annat länder som Bangladesh mycket negativt.

Förbudet mot niqab, heltäckande slöja, som finns i flera länder, inte minst i Afrika, ska ses mot den bakgrunden. Niqab är uteslutande kopplad till den antiliberala, antivästliga, antidemokratiska version av islam som sponsras av bland annat Saudiarabien.

De muslimska staterna tillhör dem med den absolut lägsta läskunnigheten i världen. Historien om hur tryckpressen genom en fatwa förbjöds för arabiska

”År 2023 fanns fler muslimska diktaturer än icke-muslimska, 29 respektive 27, trots att bara en fjärdedel av jordens befolkning är muslimer.”

skrivtecken, som användes även till osmansk turkiska, är ofta traderad. Inte förrän i början av 1700-talet tilläts ett boktryckeri i Konstantinopel, men då och ända in på 1900-talet var det religiösa böcker som dominerade. I början av 1900-talet var fortfarande bara 5–10 procent av de osmanska undersåtarna läskunniga. Läskunnigheten hänger nära samman med den politiska och ekonomiska utvecklingen, med lång eftersläpning för länder och provinser som varit sena med att utveckla denna grundläggande folkbildning.

Trots oljemiljarder förekommer i praktiken ingen forskning som är internationellt relevant i dessa länder. Det fåtal universitet som håller någorlunda nivå är ofta grundade av västerlänningar under 1800-talet, även i Turkiet. Föraktet mot västerländsk vetenskap och bildning, liksom kultur överhuvudtaget, är kännetecknande för flera av länderna, som därmed aldrig uppnår ens bråkdelen av sin potential. Naturligtvis finns mycket framstående forskare, konstnärer, författare och andra från muslimska majoritetsländer, men de är nästan uteslutande verksamma i väst och på något västerländskt språk. Tänk om det är så att dessa länder i själva verket sitter på en enorm, outnyttjad begåvningsreserv? Det finns ingen anledning att tro att folk där skulle vara dummare än andra, men så länge religionen trumfar allt annat kommer de att fortsätta att vara nedtryckta och eftersatta.

Det finns många fler negativa siffror, och inte bara om ekonomi, utbildning och sociala frågor, utan även om religion, ironiskt nog. I nästan alla de muslimska staterna är religiösa minoriteter förföljda och förtryckta: kristna, avvikande muslimer som aleviter i Turkiet eller ahmadiya

i Pakistan, Bahá'í i Iran. I flera stater är ateism och apostasi helt förbjudet, ibland även belagt med dödsstraff. Inte på något område ligger de muslimska länderna före eller ens i tåten av samtidens utveckling. Det gör också att många i ren desperation väljer att lämna dessa stater och ta sig till väst. Och då uppstår den verkligt känsliga frågan: Vad för de med sig av den kultur som präglar deras ursprungsländer? De siffror Koopmans redovisar för muslimska invandrades grad av intolerans, mot andra religioner, mot dem som lämnar islam, mot homosexuella och så vidare talar sitt tydliga språk. De flyr från förtrycket och, inte minst, fattigdomen i sina hemländer, men förstår inte själva varifrån det kommer.

Halvmånens fall är både upprörande och nedslående läsning. När det kommer till utbildning, infrastruktur, personlig frihet och mänskliga rättigheter är det lätt att se vad som borde göras. Men så länge religionen helt dominerar över alla andra krafter är det omöjligt. Islam behöver ingen reformation, som en del brukar påstå, men den muslimska världen behöver en Upplýsning – och det är akut. Dess problem är numera även våra västerländska problem, och vår rädsla för att anklagas för islamofobi gör att vi inte bidrar konstruktivt på något sätt, utan tvärtom ökar den mentala blockeringen, både i hemländerna och för dem som numera lever här.

Koopmans brandfackla ger precis den information vi behöver för att kunna börja ta itu med sakerna, även om det framförallt är muslimerna själva som måste göra det. Kommer de att göra det? De har ännu inte börjat, och det brådskar. ■

Torbjörn Elensky är författare och kulturskribent.

FOTO: TT



Så länge religionen trumfar allt fortsätter eftersläpningen.

FÖRSVAR OCH SÄKERHET

När Stoltenberg fick Trump i knät



MIKAEL HOLMSTRÖM är journalist och författare med inriktning på försvarsfrågor.

"Trump kallar sig själv 'ett mycket stabilt geni', varpå han flyger vidare till Helsingfors."

Mitt under Natos toppmöte i Bryssel stöter jag ihop med Jamie Shea, alliansens tidigare press- talesman. Han springer från byggnaden där toppmötet pågår men hejdar sig då han känner igen mig, ett välbekant ansikte i presskåren. Shea utbrister med paniken lysande i ögonen: "Trump säger att han ska ta USA ut ur Nato!"

Det är på förmiddagen den 12 juli 2018, Natotoppmötets andra, avslutande dag. President Donald Trump har länge drivit linjen att övriga Natoländer står i skuld till USA. Och nu har han tydligen sagt precis det som de andra 29 ledarna fruktat allra mest, nämligen att USA, alliansens viktigaste land, ska lämna Nato. Det vore en politisk dödsdyss.

Jamie Shea och andra topptjänstemän har körts ut ur själva mötesrummet. Enbart Natochefen och stats- och regeringscheferna är kvar därinne. Utanför växer nervositeten medan timmarna går.

Så kallar Trump till en presskonferens. Presidenten utropar sig till segrare i den kris han själv skapat. Trump "tror på Nato". Mötet är "en stor framgång" eftersom Natoledarna har lovat honom att satsa nya miljardbelopp. Trump kallar sig själv "ett mycket stabilt geni", varpå han flyger vidare till Helsingfors för att möta Rysslands president Vladimir Putin.

Men vad hände egentligen under timmarna med Trump i det slutna mötesrummet? Olika statsledare och biografier har bidragit med sina tolkningar och fragment av vad som sades.

Sju år senare, när Trump åter är USA:s president, så får vi facit. Det är skrivet av den som höll i klubban under mötet, den dåvarande Natochefen Jens Stoltenberg. I sin öppenhiärtiga bok *Min tid i Nato* (2025) ägnar han över 20 sidor åt toppmötet 2018. Kapitelrubrik: "Vid avgrundens rand". Trump sade verkligen "USA behöver inte Nato" och "jag lämnar det här mötet. Det finns ingen anledning att jag är kvar här längre".

I stormens öga sitter generalsekreterare Stoltenberg: "Det här kan bli det möte när Nato går under, tänkte jag. Det händer under min ledning. Det fungerade i sjuttio år. Men inte efter den 12 juli 2018." Stoltenberg och några europeiska ledare lyckades till slut hålla Trump kvar

ombord. Nato dukade inte under utan stärktes. Men skildringen ger en inblick i hur en säkerhetspolitik samtidigt kan vara både stark och bräcklig. Stoltenberg framstår som en noggrann, en smula konflikträdd, traditionell norsk socialdemokrat. Ändå lyckades han hantera den ombytliga miljardären Trump som politiskt och personlighetsmässigt är Stoltenbergs raka motsats.

Lite överraskande är det därför att det skar sig med Stoltenbergs svenska partivänner. Statsminister Magdalena Andersson och utrikesminister Ann Linde blev med Stoltenbergs ord besvikna: "Det skapade problem för dem att jag hade gått betydligt längre än den svenska regeringen hade gjort." Orsaken var en intervju i *Dagens Nyheter* som undertecknad genomförde med Natochefen. Det var tre veckor efter Rysslands invasion av Ukraina. Jag hade intervjuat Stoltenberg förut och visste att han alltid undvek att lägga sig i svensk Natodebatt.

Men nu rasade ett storkrig i Europa. Jag kände till att Finland direkt efter krigsutbrottet diskret började sondera hur medlemsländerna såg på en finländsk Natoansökan. Så jag begärde en intervju för att fråga: Om Sverige och Finland skulle bestämma sig för att gå med i Nato, hur lång tid skulle det ta att bli medlem?

Jag fick en intervjutid två dagar senare. Stoltenberg svarade att det skulle bli ett stort stöd för Sverige och Finland inom Nato. Processen skulle gå väldigt snabbt. Han talade om månader (detta var innan Turkiet börjat krångla). Att Sverige och Finland kunde få snabbspår in i Nato var en stor nyhet när den publicerades den 17 mars 2022.

I efterhand går det att förstå att intervjun väckte ont blod i regeringen Andersson. Hennes parti hade i årtal haft tankeförbud om Natomedlemskap och dessutom invaggats i tron att Ryssland inte skulle invadera Ukraina. När storkriget bröt ut stod man helt oförberedd och förstod inte att finländarna satte sitt Natotåg i rullning. Stockholm levde helt enkelt i en annan tidszon, en månad efter, jämfört med den politiska utvecklingen i Helsingfors och Bryssel. Först i maj 2022 kom Sveriges regering ikapp och sökte samtidigt med Finland inträde. ■



FOTO: IT

DEBATT

ÅSIKTERNA
ÄR
SKRIBENTENS
EGNA

Vi behöver vara tuffare mot Ryssland

Vågar väst möta det ryska hotet?

Det räcker inte med sanktioner mot Ryssland. Krigshotet därifrån är varken konventionellt eller rationellt.

AV ALEX VORONOV

Föreställ er detta: En tidig morgon i slutet av mars väcks invånarna i Narva av explosioner. Ryska styrkor tränger in från norr och öster. På några timmar har de tagit kontroll över den estniska staden. Till sin hjälp har de femtekolonnare inne i Narva som beväpnats i hemlighet. Samma dag ockuperar Ryssland Dagö i en kombinerad attack från örlogsfartyg och specialförband som tagit sig till ön tidigare förklädda till turister.

Västländerna ställs inför fullbordat faktum. De baltiska staternas kust är blockerad och Natos möjligheter att föra in truppförstärkningar är mycket begränsade. Reaktionerna i västhuvudstäderna fördröjs av flera dramatiska händelser. Runt om i Europa genomförs

attentat. I Medelhavet pågår en ny flyktingkris stimulerad av Ryssland. I Syd kinesiska sjön sker en väpnad konfrontation mellan Kina och Filippinerna där Kina både hjälper Ryssland med en distraktion och genomför egna expansionsplaner.

Det nya isolationistiska USA vill inte ha ett storkrig mot Ryssland och distanserar sig från alltsammans. De europeiska staterna är alltför splittrade – Frankrike leds av en högerextrem president – och kan inte agera. Aktivering av Natos kollektiva försvar, artikel 5, blockeras av flera medlemsländer. Inget militärt svar ges. Ryssland får behålla det man har tagit. Nato förlorar sin funktion.

Det är Carlo Masala som presenterar denna dystopi i sin bok som nyligen

kommit i svensk översättning med titeln *Efter Ukraina. Ett scenario*. Författaren är professor vid tyska försvarsmaktens universitet i München och en respekterad röst i tysk säkerhetspolitisk debatt.

Masala placerar händelserna i år 2028, tre år efter den fiktiva tidpunkt då Ukraina kapitulerar i det nu pågående kriget. Resurserna är slut, partnerländernas ork att hjälpa likaså. Trots att fronten fryses där den är nu, med fyra femtedelar av Ukrainas territorium under ukrainsk kontroll, uppfattas det som just en förlust. Krigets efterverkningar leder till inrikespolitiska kriser, ökat stöd till proryska krafter, en valförlust för Volodymyr Zelenskyj och i förlängningen förlorad ukrainsk suveränitet.

Men makthavarna i Kreml vill ha

mer. Tre år är tillräckligt kort tid för att Ryssland ska behålla mersmaken från krigssegern, men länge nog för en ekonomisk och militär återhämtning. Under tiden skiftar västländerna fokus. De sänker garden utåt och sjunker djupare in i maktkamper och samhällsfrätande konflikter på hemmaplan som stärker högerextremismerna. Det är fritt fram för Ryssland att norpa åt sig en bit av Natoterritorium.

Det är lätt att invända mot mycket i ett sådant föreställt framtidsscenario – mot allt från bedömningen av ukrainsk inrikespolitik till sättet att föra kriget 2028. Men man kan ändå använda boken som referenspunkt för diskussionen om rysk aggression, om säkerhetspolitik och om själva synen på krig och fred.

Återkommande uttalanden från ryska ledare vittnar om att Ryssland redan ser förhållandet gentemot väst som ett krigstillstånd. Den nuvarande amerikanska administrationen har i sin tur en helt annan syn på relationen till Europa än föregångarna. Det brukar heta att Trumpadministrationen följer en ”transaktionell” vägkarta. Men det är mer allvarligt än så. En stark transatlantisk relation är bra för USA även i strikt ekonomiska termer, med tanke på att européer köper över 30 procent av den försvarsmateriel som USA exporterar. Vita huset är redo att riskera allt detta, vilket redan syns i exempelvis Tysklands investeringsplaner, för en idé om distansering från Europa. Inte ens efter Rysslands senaste test av det europeiska luftrummet har USA klivit in i Natos flygoperation för att försvara alliansens östra flank.

En annan relevant aspekt är rysk riskvillighet kontra västerländsk riskaversion, där Ryssland ges ett utrymme som det använder flitigt. Regimen i Moskva är inte fullkomligt gränslös men vet ändå att den i de allra flesta situationer kan gå längre än vad ledarna i väst är villiga till.

”Jag är inte beredd att riskera ett tredje världskrig för Narvas skull”, säger Carlo Masalas fiktiva amerikanska president som även påpekar att den ryska aggressionen förvisso inte är ursäktlig men att där ändå finns en förhistoria i form av Estlands behandling av landets ryskspråkiga befolkning.

”Det är fritt fram för Ryssland att norpa åt sig en bit av Nato-territorium.”

Sådana resonemang är något av en karikatyr idag men ligger ändå nära uppträdandet från västledare 2014. De såg ockupationen av Krim som visserligen oacceptabel men ändå en begränsad rysk åtgärd. Barack Obama sa både då och långt senare att Ryssland bröt mot internationell rätt men hade samtidigt ”legitimate concerns” över situationen för den ryskspråkiga befolkningen på Krim.

Europeiska ledare spelade med i den ryska charaden i östra Ukraina ända till februari 2022. De deltog i en påstådd fredsprocess i det så kallade Minskformatet där Ryssland klädde ut sig från krigförande part till någon sorts medlare. Allt detta tillmötesgående var tänkt att bromsa, avgränsa, kapsla in den ryska aggressionen.

Har västledarna blivit klokare sedan dess? Just nu är svaret tveklöst ja. Men gör tidsresan med Masala. Frys fronten i Ukraina och vänta tre år. Det är tre år utan dagliga krigsrapporter och utan återkommande militära stödpaket. Det är även tre år med ett antal europeiska val som har en helt annan agenda än ökade försvarsutgifter, proukrainsk solidaritet och europeisk sammanhållning.

En ukrainsk krigspaus som ses som ett nederlag för Ukraina och väst röjer vägen för diverse vad-var-det-vi-sa-krafter – isolationister, EU-motståndare, Moskvavänner – som mobiliserar en opinion som straffar dem som beslutat om alla miljarder i Ukrainastöd. Distans till kriget ger där till ökad tyngd till de delar av näringslivet och dess allierade i politiken som vill se en normalisering av de ekonomiska relationerna med Ryssland. Vad som finns på andra sidan Atlanten om tre år står skrivet i stjärnorna, men vi kan inte utesluta att det är en fullbordad autokrati som – om inte kapat de säkerhetspolitiska banden till Europa – så är åtminstone ovillig att ta stora risker tillsammans med oss.

Diverse analyser av militära förmågor tenderar tänka bort frågan om politisk och annan risk. Jag noterar det när jag lyssnar på den brittiske historikern Mark Galeottis sågning av Masalas bok. Nato hade sett de två ryska brigadernas uppmarsch långt innan de hade nått Narva, säger Galeotti i sin podd. Gott, de hade sett dem. Och gjort vad? Det är det som många av de här frågorna kokar ner till: Vi kan. Men vill vi? Vagar vi ta just den här risken?

Den ryska framstöten behöver i sin tur inte ta formen av regelrätt ockupation av ett Natoland utan kan röra sig i gräzonen. De scenarierna kan tecknas med inspiration från Masalas bok, men också utifrån det vi redan ser.

Ett stilleståndsavtal i Ukraina skulle kunna öppna för en återuppbyggnad av den ryska Svartahavsflottan, dess återkomst i västra Svarta havet och en sjöblockad inte bara av Ukraina utan även av Rumänien och Bulgarien.

Mer aggressiva kränkningar av luftrummet med stridsflyg och drönare, cyberangrepp, gps-störningar av flygtrafik, attentat, statskupper, annektering av Belarus är andra möjligheter som inte heller kräver något ryskt avgörande i Ukraina.

Budskapet att Ryssland inte kommer att nöja sig med Ukraina är riktigt, men säger underförstått att Ryssland tar det i den ordningen, att ett större ryskt hot mot oss ligger ett antal år bort. Förutom att skapa intrycket att vi har tid, reducerar det krigshotet till ett konventionellt sådant.

Men det finns ett omvänt orsakssamband. Ukrainska framgångar i kriget är bra för Europa. Det dränerar ryska resurser, där vissa militära förmågor inte låter sig återställas i närtid. Ryssland blir allmänt fattigare och, allt annat lika, mindre kapabelt.

Ett nödvändigt ekonomiskt tryck mot Ryssland fångas inte heller i ordet sanktioner. Det behövs något mycket större, som kapande av allt utbyte med Ryssland från alla ansvarstagande stater.

Kommer en ukrainsk seger och en mur mot Ryssland hålla oss säkra? Ingen vet, men det är vår bästa chans. ■

Alex Voronov är journalist och författare.

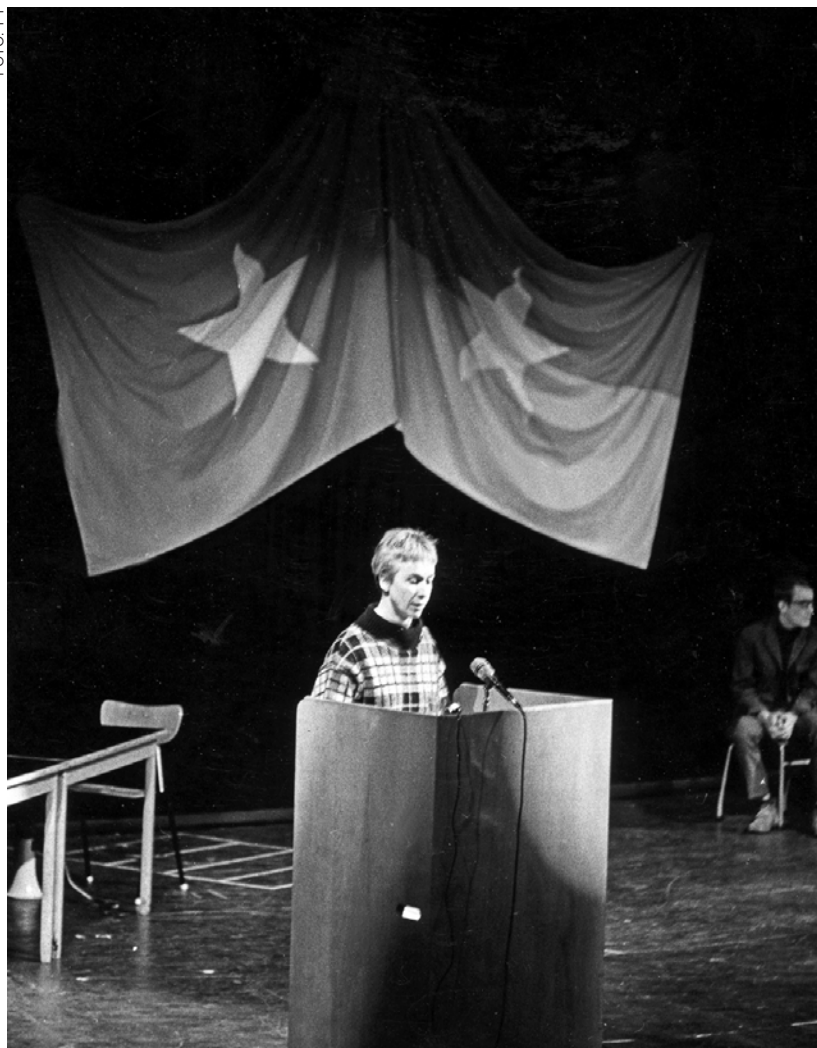
Tre trubadurer
demonstrerar
i Stockholm 1965:
Cornelis Vreeswijk,
Fred Åkerström och
Gösta Cervin.

Sverige – ett verktyg under Vietnamkriget

Kinesisk och nordvietnamesisk påverkan spelade en större roll för svenska FNL-rörelsen än vad som tidigare har erkänts.

AV PERRY JOHANSSON





Sara Lidman talar under Vietnamveckan på Stadsteatern i Stockholm den 15 oktober 1967.

Under decennier har Vietnams kommunistiska ledarskap uttryckt sin tacksamhet gentemot Sverige för dess stöd under kriget mot USA. I sina memoarer beskriver den tidigare diplomaten Nguyễn Thị Bình

Sverige som en "sann vän", och det vietnamesiska krigsmuseet i Ho Chi Minh-staden ägnar mer utrymme åt Sverige än något annat västland, USA undantaget.

Sverige, som i praktiken varit neutralt sedan 1812, intog en unik roll som en av de mest högljudda västerländska kritikerna av USA:s krigsföring, och var 1969 först i väst med att erkänna Nordvietnam diplomatiskt. Men varför avvek Sverige så kraftigt från sin neutralitetspolitik och ställde sig så tydligt på kommunistisk sida i en central konflikt under kalla kriget? Traditionellt

”Arkivmaterial från Kinas utrikesdepartement visar hur ambassaden i Stockholm från 1964 aktivt sökte skapa en svensk pro-Hanoi-rörelse.”

har svaret sökts i antingen ett genuint svenskt avståndstagande från amerikanska övergrepp, eller i en strategisk kalkyl från socialdemokratisk sida för att vinna de unga väljarna. Vad som däremot sällan har belysts är hur aktivt Nordvietnam – och i bakgrunden även Kina – agerade för att påverka svensk opinion.

Kinesisk och nordvietnamesisk diplomati spelade en större roll än vad som tidigare har erkänts. Forskning visar hur Kina, i sin rivalitet med Sovjet om ledarskapet inom världskommunismen, såg Vietnam som en strategisk nyckel. Samtidigt försökte Nordvietnam genom en global ”diplomatisk front” kompensera för militära misslyckanden. Genom att vinna opinionen i väst hoppades man sätta press på Washington att avsluta kriget.

Sverige var ett idealland för detta syfte – ett neutralt, internationellt engagerat land med starka band till FN. Arkivmaterial från Kinas utrikesdepartement visar hur ambassaden i Stockholm från 1964 aktivt sökte skapa en svensk pro-Hanoi-rörelse. Kontakter etablerades med maoistiska fraktioner inom vänstern, främst via ungdomsorganisationen Clarté. Snart träffade unga svenska aktivister erfarna FNL-diplomater från Prag och Östberlin, vilket blev startskottet för Sveriges mest inflytelserika Vietnamrörelse.

De första små protesterna 1965 växte snabbt till en massrörelse som samlade tusentals. Den lilla *Vietnambulletinen* blev rörelsens främsta kanal och nådde vid sin höjdpunkt 60 000 läsare i månaden. De förenade FNL-grupperna samlade under sina verksamhetsår också in runt 70 miljoner kronor i dagens penningvärde till stöd för FNL i Vietnam.

I Nordvietnam följdes utvecklingen i Sverige noga. Partitidningen *Nhân Dân* rapporterade detaljerat om varje demonstration, varje plakat, varje svensk aktivists uttalande. För Hanoi var den svenska opinionen inte bara viktig i sig – den blev ett verktyg i ett större globalt propagandakrig. Med tiden fick Nordvietnam till stånd en egen ambassad i Stockholm, ett FNL-informationskontor och en representation för den provisoriska revolutionära regeringen i Sydvietnam.

Den svenska regeringen, flera partier och en betydande del av allmänheten ställde sig till slut bakom kravet på total amerikansk reträtt. Genom att omdefiniera Vietnamkriget som en global fråga om nationellt självbestämmande och imperialistiskt övergrepp – snarare än ett kallakrigsmässigt inbördeskrig – lyckades Hanoi vinna en stor del av västvärldens moraliska stöd.

Redan på 1920-talet insåg Ho Chi Minh, den ursprunglige ledaren för den nationella kampen mot de franska kolonialherrarna i dåvarande Indokina, att Vietnams frigörelse krävde internationell opinionsbildning. År 1954, då Vietnam delades i en kommunistisk nord- och en väststött sydstat, insåg Hanoi behovet av att dölja den kommunistiska verkligheten i Nordvietnam för att vinna globalt stöd för en återförening med Sydvietnam. Därför inleddes en bred kampanj för så kallad folkdiplomati – en kommunistisk term för regimstyrd propaganda riktad till utländska medborgare genom civilsamhällets skenbara kanaler.

Denna folkdiplomati syftade till att via till synes oberoende aktörer sprida Hanois budskap. En viktig del i denna strategi var att utbilda dessa aktörer politiskt, så att deras kommunikation överensstämde med partiets mål. I själva verket rörde det sig om statligt orkestrerad opinionsbildning, förklädd till folklig solidaritet.

Den första större offensiven i denna anda utanför det kommunistiska blocket var en goodwill-turné 1962, då representanter från FNL besökte bland annat Indonesien, Kambodja och Laos. Kampanjen var särskilt framgångsrik i tredje världen, där avkolonisering och neutralitet i kalla kriget dominerade. Men för att på allvar lyckas i det internationella propagandakriget krävde Hanoi även stöd från väst.

Ett genombrott kom i oktober 1965 när en delegation ledd av Nguyen Van Dong, FNL:s representant i Moskva, besökte Helsingfors och Stockholm. Där mötte de studentgrupper, fredsaktivister och socialdemokratiska företrädare. Trots FNL:s krav på total amerikansk reträtt mottogs de med värme av svenska politiker. Vid

en mottagning i Stockholm höjde det socialdemokratiska fastighetsborgarrådet Hjalmar Mehr sitt glas för de vietnamesiska rebellerna.

För att upprätthålla illusionen om FNL:s oberoende från Hanoi skapades flera frontorganisationer – student- och kvinnoförbund, fackföreningar med mera – vars uppgift var att skapa band med västerländska rörelser. En central figur i detta nätverk var Nguyễn Thị Bình, som under 1960-talet representerade en lång rad organisationer, och från 1969 även fungerade som ansikte utåt för den så kallade Provisoriska revolutionära regeringen i Sydvietnam (PRG). I oktober 1966 kom Nguyễn Thị Bình till Stockholm i sällskap av två andra vietnamesiska kvinnor. Officiellt deltog de i en barnkonferens, men deras egentliga uppdrag var att initiera de första "Vietnamveckorna" – ett svenskt stödprojekt till FNL som skulle växa till en rikstäckande massrörelse. Under dessa veckor hölls föredrag, filmvisningar, konserter och insamlingar till FNL. *Vietnambulletinen* såldes och många deltog.

Vid ett tal i Uppsala hedrade en av kvinnorna i följet, Pham Thanh Van, attentatsmannen Nguyễn Văn Trỗi som avrättats efter ett misslyckat attentat i Sydvietnam 1964 mot den amerikanske försvarsministern Robert McNamara och den amerikanska ambassadören Henry Cabot Lodge. Hon beskrev honom som en symbol för det vietnamesiska folkets tusenåriga kamp mot utländska angripare, och framställde FNL som den enda legitima representanten för Sydvietnam. Hon avslutade med att likna svenskarnas stöd för "partisanernas artillerield" mot amerikanska baser i Vietnam.

För att upprätthålla illusionen om FNL:s oberoende från Hanoi skapades flera frontorganisationer.



FOTO: T.T



BEKÄMPA

UT UR
VIET-
NAM

ÄMPA

AVSLÖJA
USA:s
U-STJÄLP

STÖD
FNL

USA
FÖRTRYCKER
DE FATTIGA
FOLKEN

FOTO: T.T

FNL-demonstration i
Göteborg i april 1967.

Genom sådana berättelser lyckades Hanoi skapa hjältar även för västerländska anti-krigsrörelser. Årsdagen av Nguyễn Văn Trỗi död, den 15 oktober, blev ett återkommande avslutningsdatum för Vietnamveckorna. Vid den första veckan i Stockholm 1966 samlades över 140 000 kronor in – motsvarande cirka 1,5 miljoner kronor i dagens värde.

Samma månad anlände ännu en delegation från Nordvietnam, ledd av Nguyen Van But, som felaktigt beskrevs som facklig representant. I själva verket saknades oberoende fackföreningar i Nordvietnam – det rörde sig om ytterligare ett propagandainitiativ. Vid ett tal i Stockholms konserthus uppmanade han svenskarna att avslöja amerikanska lögnen och sprida Hanois bild av kriget.

Sådana uppmaningar, även om de ofta skavde mot västvärldens demokratiska ideal, mötte stort gensvar bland svenska aktivister. För många var vietnameserna exotiska och symboliserade kampen mot imperialism. Det var också detta mänskliga möte – inte bara budskapet – som gjorde propagandan så effektiv.

En av de största framgångarna för Nordvietnams diplomatiska strategi under Vietnamkriget var deras förmåga att utnyttja Sveriges position som neutralt land. Sverige blev en viktig plats för att sprida FNL:s och Hanois propaganda till en västerländsk publik. Genom att vara en plattform för internationella antikrigsrörelser och genom att vara med och arrangera stora evenemang som "Vietnamveckor" och Russelltribunalen, lyckades Nordvietnam påverka och forma den västerländska opinionen, särskilt bland vänsterorienterade grupper.

Under hela kriget användes Sverige som en neutral arena för att främja Hanois politiska och ideologiska mål. Sverige erbjöd en frizon där representanter för FNL och andra pro-kommunistiska grupper kunde framföra sina budskap utan att möta samma politiska motstånd som i andra västländer. Detta skapade en idealisk situation för Hanoi, som genom aktiv diplomati kunde nå ut till en bredare publik och vinna sympati bland dem som var emot amerikansk inblandning i Vietnam.

De svenska "Vietnamveckorna" blev ett verktyg för att sprida FNL:s och Hanoiregimens narrativ om Vietnamkriget. Dessa veckor, som hölls i flera städer, var inte bara tillställningar för att samla in pengar eller sprida information, utan de fungerade också som propagandakanaler. Genom föreläsningar, filmvisningar och kulturella evenemang fick svenskar en kraftig påminnelse om FNL:s ståndpunkter, ofta genom känsloladdade tal och vittnesmål från vietnamesiska krigsoffer.

"I själva verket rörde det sig om statligt orkestrerad opinionsbildning, förklädd till folklig solidaritet."

Sverige blev också en central plats för internationella konferenser där Vietnamkriget ofta behandlades som ett exempel på amerikansk imperialism och orättvisor mot Vietnam. Ett exempel på detta var den internationella Russelltribunalen, som hölls i Stockholm 1967. Här presenterades bevis och vittnesmål som satte den amerikanska krigsföringen i fokus och anklagade USA för krigsbrott och brott mot mänskligheten. Evenemanget gav Hanoi möjlighet att framställa Vietnamkriget som en kamp för rättvisa och frigörelse, där den amerikanska närvaron beskrevs som ett övergrepp.

För Hanois del var det viktigaste inte bara de specifika händelserna som ägde rum i Sverige, utan också den symboliska betydelsen av att ha en plats där man fritt kunde föra fram sin egen version av kriget. Genom att organisera och delta i dessa evenemang lyckades Hanoi skapa en global solidaritet för Vietnam och väcka intresse för deras sak i länder som tidigare varit neutrala eller ovilliga att ta ställning.

I slutet av januari 1968 inledde Nordvietnam den så kallade Tetoffensiven, där många städer och byar i Sydvietnam attackerades. Trots att offensiven slutade i ett militärt nederlag för Hanoi och inte skapade den förväntade folkresningen i Sydvietnam, var den ändå framgångsrik på en annan front. Den försvagade ytterligare amerikarnas vilja att fortsätta kriget. I USA och andra länder insåg många inte att Tet var ett nederlag för kommunistidan utan man började tro att USA aldrig skulle vinna och borde dra sig ur omedelbart.

Den 21 februari 1968, medan Tetoffensiven fortfarande pågick, marscherade 6 000 krigsprotesterande genom Stockholms gator. I täten gick Olof Palme, Sveriges utbildningsminister, sida vid sida med Nordvietnams Moskvaambassadör Nguyễn Thọ Chân. Demonstranterna bar porträtt på Ho Chi Minh och ropade slagord som "USA ut ur Vietnam!" och "Johnson är en mördare!" Palme talade efter demonstrationen och uttryckte att FNL representerade demokrati i Vietnam mer än USA och dess allierade.

Nguyễn Thọ Chân, som kom till Stockholm som en propagandist för Tetoffensiven, höll ett tal där han hyllade Nordvietnams framgångar och påstod att 250 000 fiender redan hade deserterat eller dödats.

Händelsen var extraordinär då den organiserades av det socialdemokratiska regeringspartiet och stöddes av politiska ungdomsorganisationer från nästan alla partier förutom Högerpartiets.

Med socialdemokratiskt stöd förändrades

Forts. →

”Genom att vinna opinionen i väst hoppades man sätta press på Washington att avsluta kriget.”

Hanois position strategiskt. Vad som tidigare var en hemlig maoistisk enhetsfront blev nu en öppen allians där Sverige, under Olof Palmes ledning, uttryckte starkt stöd för Hanoi. I oktober 1968 hjälpte Sverige till att etablera ett FNL-informationskontor i Stockholm, som även fick officiellt stöd av svenska politiker. När Sverige året därpå etablerade diplomatiska relationer med Nordvietnam, stärktes banden ytterligare.

Sverige blev en viktig aktör i Hanoi-propagandan, där svenska politiker och journalister regelbundet besökte Nordvietnam och publicerade rapporter som stödde Hanois syn på konflikten. Svenska journalister som Erik Eriksson fick särskild behandling, och hans rapportering från Nordvietnam blev ofta de enda västerländska vittnesmålen som spreds internationellt. Samtidigt hjälpte svenska aktivister och myndigheter till att stödja Hanois propaganda genom att ta emot amerikanska desertörer och organisera evenemang som Vietnamveckorna.

Hanois strategi att både upprätthålla relationer med den svenska regeringen och samtidigt engagera maoistiska ungdomsgrupper visade sig vara framgångsrik. När Sverige etablerade diplomatiska relationer med Nordvietnam och senare även tillät den provisoriska revolutionära sydvietnamesiska regeringen att öppna ett kontor i Stockholm, symboliserade det en betydande seger för Hanoi på den internationella arenan.

I april 1972, under den så kallade påskoffensiven, korsade tiotusentals nordvietnamesiska soldater, utrustade med sovjetiska stridsvagnar och kinesiska vapen, gränsen för att ”befria” Sydvietnam. Som under Tetoffensiven var målet att genom konventionell militär makt och dolda FNL-celler i Sydvietnam tvinga befolkningen att störta regeringen. Samtidigt samlades svenska vänsterpartier och organisationer, inklusive Socialdemokraterna, de Sovjetvänliga

kommunisterna, den nya vänstern, och fackföreningar i en enad front för att stödja Hanoi och FNL. Första maj hölls en massiv demonstration i Stockholm med 50 000 deltagare, där Nguyen Van Thien, förhandlare för Sydvietsnams Provisoriska Revolutionära Regering (PRG), talade och återigen krävde att USA skulle lämna Vietnam. Under samma period hade Nordvietnam blivit en viktig allierad för SAP. När Nguyễn Thị Bình, PRG:s utrikesminister, återvände till Sverige för Socialdemokraternas partikongress i september 1972, möttes hon av Olof Palme, som då var statsminister, och andra av partiets ledande företrädare. I sitt tal på kongressen uttryckte Palme starkt stöd för Vietnams kamp, och han fördömde USA:s krigföring. Detta var inte bara ett politiskt stöd, utan också ett sätt att aktivt påverka opinionen i Sverige och internationellt.

När USA i december 1972 intensifierade sina bombningar av Hanoi reagerade Palme med kraft. Han jämförde de amerikanska handlingarna bland annat med Förintelsen, vilket skapade stor uppmärksamhet och upprördhet från USA:s sida. Han beskrev Vietnamkriget som en form av tortyr mot ett folk, ett argument som passade väl in i Hanois propaganda som beskrev kriget som en kamp för självständighet mot en imperialistisk fiende.

Denna diplomati och propaganda hade stor påverkan. När fredsavtalet till slut undertecknades i januari 1973, var Nguyen Thi Binh tydlig med att det globala folkstödet, inklusive det som kom från Sverige, hade haft en avgörande roll i att försvaga Nixonadministrationens politik.

Samtidigt som engagemanget förstas var äkta bland dem som protesterade mot den amerikanska krigsföringen så lyckades Hanoi under hela kriget manipulera svenska politiska eliter och aktivister, som Jan Myrdal och Sara Lidman, för att föra fram just sitt budskap. Genom en skicklig kombination av folkdiplomati, massorganisationer och ett nätverk av frontorganisationer lyckades det kommunistiska Nordvietnam forma svensk opinion så att landet inte bara blev en moralisk förespråkare för fred i Vietnam utan också stödde kommunisternas seger.

Sverige spelade en central roll i att omvandla Vietnamkriget till en internationell symbol för antikolonialism och motstånd mot imperialism.

Så var Sverige en unik aktör i detta spel, eller fanns det liknande berättelser om Hanois påverkan i andra västländer under Vietnamkriget? Det är en fråga som förtjänar vidare granskning. ■

Perry Johansson är filosofie doktor och docent i sinologi.



Konservatismens spirar i Frankrike

President Macron är isolerad och ett politiskt splittrat Frankrike blir alltmer svårstyrt. Samtidigt har den konservativa rörelsen repat mod, skriver **Tomas Lindbom**.

ILLUSTRATION **CHARLIE CHRISTENSEN**

I min ungdom övervägde jag att doktorera i politisk historia – eller mer specifikt på fransk konservatism under 1900-talet. Emellertid hade en avhandling om fransk konservatism i Sverige på 1970-talet sannolikt tagits emot med en gäspning, inte minst då akademien vid denna tid var präglad av marxismens idéer. Läget var liknande också i Frankrike. Idag, fem decennier senare, kan däremot en motreaktion ses.

De intellektuella som under efterkrigstiden spelat en styrande roll i franskt tänkande var ofta uttalade marxister, som Jean-Paul Sartre. Kring general Charles de Gaulle som styrde landet 1958–69 formades en kader av politiker och höga statstjänstemän, akademiker och författare som hade deltagit aktivt i befrielsen av Frankrike från den tyska ockupationen. De försvarade den starka staten och slöt upp bakom traditionella franska värderingar. de Gaulle själv var resultatet av en strängt katolsk, konservativ uppfostran. Men alla gaullister var inte höger. Tvärtom riktades den kritiska udden ofta från vänster mot de grupper som anslutit sig till Vichyregimens ideal under marskalk Philippe Pétains ledning. Samtidigt drogs en tydlig linje mot kommunisterna.

Majrevolten 1968 fick en avgörande betydelse i Frankrike. En form av vänster med progressiva värderingar kom att alltmer dominera under den senare delen av 1900-talet. Katolska kyrkans ställning som en enande faktor försvagades gradvis, samtidigt som skolan och universiteten radikaliserades. Medierna beskrev världen alltmer utifrån vänsterns perspektiv. Under åren med socialisten François Mitterrand som president (1981–95) skulle drömmarna om en radikal, ny tid förverkligas. Företag och banker skulle socialiseras och rättspolitik demokratiseras. Mitterrand försökte också att avskaffa privatskolorna. Det mesta genomfördes aldrig: en stor del av borgerligheten vägrade. Men med tiden blev ändå samhällsperspektiven alltmer progressiva.

Det sågs som positivt av de flesta. De styrande var i färd med att genomföra ett gigantiskt projekt för ökad demokrati, ökat välstånd och minskade spänningar mellan människor.

Ett Frankrike som var tänkt att präglas av mer människokärlek och ökad respekt mellan olika samhällsklasser. Vem hade kunnat tro att det samhället skulle leda till sämre materiella villkor för merparten av medborgarna? Vem hade kunnat

ana att öppna gränser för invandrare från de forna kolonierna skulle leda till nya problem?

Idag har det vänt. Medborgarna är förbittrade mot staten och mot politikerna. Optimism har bytts mot pessimism. Velfärdsreformer rullas tillbaka

”Denna höst har spänningen ökat ytterligare. Emmanuel Macron har redan historiskt låga opinionssiffror.”

utan att kunna hindra att ett redan gigantiskt budgetunderskott når än högre nivåer. Den gamla skiljelinjen mellan höger och extremhöger har blivit allt svårare att dra då även ledande politiker inom den republikanska högern tänker sig ett brett högerblock för att besegra mittens och vänsterns politiska ledare.

Marine le Pens och hennes kronprins Jordan Bardellas populistiska högerparti Rassemblement National lockar breda folkliga grupper. Samtidigt radikaliserar vänstern och stärker sin ställning bland invandrare och medelklass. Den välbeställda medelklassen i storstäderna anser fortfarande att Frankrike bör styras av de idéer som präglat de tidigare dominerande partierna. Resten av befolkningen tycker inte det.

Denna höst har spänningen ökat ytterligare. Emmanuel Macron har redan historiskt låga opinionssiffror. Han har också blivit en ensam man i det politiska etablissemangen, sedan han upplöste nationalförsamlingen förra sommaren och i nyvalet förlorade sin parlamentariska majoritet. Därefter har tre av hans premiärministrar tvingats att avgå. Hans projekt i den politiska mitten har förlorat trovärdighet.

Frankrike präglas av ett kulturkrig där vänsterns progressiva värdegrund dominerar, särskilt i den akademiska världen, medan en intellektuell höger gör framsteg och blir kända via sociala medier. Det har författaren Eugénie Bastié beskrivit, bland annat i *La guerre des idées* (Idéernas krig)

där hon visar att högerlutande intellektuella med bakgrund inom vänstern skräms av en samhällsutveckling som försvagar den västerländska kulturens ställning.

Eugène Bastié är också publicist på den konservativa morgontidningen *Le Figaro* och leder dess återkommande, timslånga tv-sändningar med ämnen som "Vilken är Frankrikes själ?", "Liberalism och konservatism" eller "Revolutionen, igår och idag". Här medverkar konservativa intellektuella som får göra självständiga analyser av samhällsutvecklingen.

Den franska nya högern är mångfasetterad. Den har förlorat sin pariastämpel trots att den radikala vänstern fortsatt försöker moraliskt svärta ner sina ideologiska motståndare.

En ledande konservativ tänkare är Mathieu Bock-Côté, född och uppvuxen i Quebec men idag främst verksam i den franska samhällsdebatten utifrån sina perspektiv som främst är sociologens. Han förekommer flitigt som skribent och gäst i nyhetskanalen CNews flera gånger i veckan och har en stor publik. Han skriver också böcker, senast *Le totalitarisme sans le goulag* (Totalitarismen utan gulag). Bock-Côté hämtar näring ur Västerlandets klassiska filosofi med rötter hos Aristoteles och är präglad av upplysningstidens idéer på 1700-talet.

Han riktar skarp kritik mot de avarter som han ser i det moderna västerländska samhället. Tvärt emot allt officiellt tal om att Frankrike är en levande demokrati med en generös yttrandefrihet ser han hur negativa drag utvecklas. Vänsterradikala företrädare inom politiken, delar av den offentliga sektorn, medier och kultur hotar mångfalden, hävdar han, och beskriver hur en

ny form av totalitarism fått växa fram. Den har inget att göra med polisbrutalitet och fångläger. Dess verktyg är istället moraliska fördömanden och försöken att begränsa möjligheterna för den opposition som försvarar klassiska västerländska värderingar och ifrågasätter identitetspolitik och wokeism. Han ser hur det progressiva samhällets företrädare skrämmar människor att alltmer anpassa sig till tidsandan och till att sluta tänka fritt.

Mathieu Bock-Côté citerar i detta sammanhang den franske filosofen Alexis de Tocqueville. Denne liberal med konservativa drag iakttog det moderna väst växa fram i Amerika i början av 1800-talet. Så här citeras han i Bock-Côtés bok: "Ledaren för ett land hotar dig inte längre med döden om du inte tänker som jag. Du är tvärtom fri att tänka som jag. Allt som omger dig kommer du att behålla, också ditt liv. Du kommer däremot att bli en främling bland oss. Du förlorar rätten att vara en del av vår mänskliga gemenskap."

Den franska högern, såväl den politiska som den samhällsfilosofiska, omfattar ett brett spektrum. Förutom företrädare för Bock-Côtés konservatism finns de som står för en liberal-konservativ riktning, bland annat den erkända författaren och debattören Laetitia Strauch-Bonart. Andra, som Natacha Polony eller Michel Onfray, är del av en så kallad suveränistisk rörelse med rötterna snarare i en vänster som förenat social rättvisa och kritik av globaliseringen med angrepp på en elit som de anser har förlorat kontakten med breda folkliga grupper i samhället.

Utmärkande för alla dessa är, trots olikheterna, ett grundläggande försvar av den västerländska civilisationen. En annan politisk filosof, med rötter inom vänstern – den tidigare trotskisten Alain Finkielkraut – ägnar sig åt att på ett konservativt vis angripa det franska skolsystem som enligt hans mening inte längre vårdar ämnen som historia, fransk litteratur och filosofi.

Den franska högern, både i politiken och i samhällsdebatten, har som en reaktion på de samhällsproblem som tornat upp sig i landet, stärkts. I detta nya skede ser de konservativa det som sin uppgift att stärka den klassiska kulturen och utmana vänsterns drömmar om en gränslös relativism och individualism. ■

Tomas Lindbom är publicist och har skrivit böcker om fransk politik, senast *Macron och hans missnöjda folk* (2022). Han driver bloggen *Lindbom på franska*.

"Den franska högern, såväl den politiska som den samhällsfilosofiska, omfattar ett brett spektrum."



Hans-Gunnar
Axberger disputerade
1984 med avhand-
lingen *Tryckfrihetens
gränser*.



LANDET SOM ALDRIG LÄR SIG

Efter en lång karriär som jurist och ämbetsman kommer **Hans-Gunnar Axberger** ut med en romantrilogi om svenskt rättsliv under ett sekel. **Katarina Barrling** samtalat med honom om katastrofer, rättsrådsberusning och vår nationella oförmåga att lära av historien.

AV KATARINA BARRLING FOTO JEZZICA SUNMO

Få är bättre skickade att beskriva rättsvisans gång än Hans-Gunnar Axberger. Han är professor i konstitutionell rätt och docent i straffrätt, med en bakgrund som bland annat byråchef på Brottsförebyggande rådet (Brå), allmänhetens pressombudsman (PO), huvudsekreterare i Statens medicinsk-etiska råd (Smer), justitieombudsman (JO), medverkande i ett flertal statliga utredningar, bland annat som ledamot och huvudsekreterare i

Granskningskommissionen (SOU 1999: 88), tillsatt för att granska brottsutredningen efter mordet på Olof Palme. På det sistnämnda temat har Axberger även författat den kritikerhyllade och flerfald prisbelönta boken *Statsministermordet* (Norstedts). Axberger var också en av ledamöterna i den statliga kulturkanonkommitténs (SOU 2025: 92) expertgrupp för samhälle.

Men för att fånga den undflyende verkligheten räcker det inte alltid med utredande sakprosa, så Axberger griper sig nu an den med

”Det är som om vi
inte ska lära av våra misstag,
utan bara blicka framåt.
Om det är svenskt
eller allmänmänskligt
vet jag inte, men så
ser mönstret ut.”

skönlitterära medel. Han har skrivit en romantrilogi, Rättvisans gång, som skildrar svenskt rättsliv under hundra år. De tre delarna, *Domstolen*, *Arvet* och *Advokaterna*, har kommit ut under 2025. Alla är skrivna på den pregnanta och svala prosa som utmärker Axberger. Läsaren belönas även med en hel del aforistiska vändningar, så som ”De bästa vinkar inte”, eller ”Nostalgi är för den med framtid”.

Domstolen utspelar sig i en inte alltför avlägsen samtid, i och omkring Sveriges högsta juridiska instans i Bondeska palatset. Tidigt inträffar ett mystiskt dödsfall, något vissa recensenter tolkat som att det ska röra sig om en detektivhistoria – men det gör det inte. Romanen är verkligen spännande, men spänningen ligger på en annan nivå, är knuten till berättelsens personer, och hur de ska klara sig igenom de exotiska domstolsmiljöer som beskrivs, där sträng ordning råder och där till och med kafferasterna är formaliserade och obligatoriska. Möjligen säger denna reaktion något om hur uppfylld vår tid är av deckarlogik: så snart ett mystiskt dödsfall inträffar förväntar vi oss att det ska dyka upp en detektiv i någon form och lösa det hela.

Handlingen i andra delen *Arvet* tar sin början i Paris 1932 med Ivar Kreugers självmord,

för att sedan återgå till det Sverige där trilogin huvudsakligen äger rum. Den avslutande delen, *Advokaterna*, inleds året 1976, med att en världsberömd regissör grips mitt under en repetition på Dramaten. Det var en tid då en kopieringsapparat betraktades som ”modern teknik”, och Axberger lyckas få 1970-talet att framstå som lika avlägset som det 1930-tal som skildras i *Arvet* – vilket det i någon mening kanske också är?

Dessa olika platser och tider pusslar författaren så samman till en helhet. Parallellt rymmer trilogin också berättelsen om en familj – och om landet Sverige. Vi börjar samtalet där.

Det finns några sår i det svenska 1900-talet. Du har tidigare skrivit en bok om ett av dem, Palmemordet. Nu skriver du om Kreugerkraschen.

– Ja, den är urtypen för hur vi behandlar samhällseliga katastrofer. Inte gå till botten, utan blicka framåt och gå vidare. Vi låtsas nästan som om ingenting egentligen har hänt. Trots massor av källmaterial finns det ingen statlig utredning, och inte heller särskilt mycket facklitteratur som beskriver krisen som helhet, och den som finns är ofta vinklad och partisk.

– Idag har vi därför inte klart för oss det större sammanhang som Kreugerkraschen ägde rum inom, hur skeendet grep in i det svenska samhället, och hur Sveriges offentlighet och kulturliv hade hjälpt till att bygga upp Ivar Kreuger. Så fick min generation, och kanske också din, lära sig att Sverige var ett okorrumpert land, när det då i själva verket var rejält korrumpert. Kreuger mutade alla, inklusive statsministern.

Han konstaterar att parallellerna till mordet på Olof Palme är uppenbara. Även där gick Sverige vidare som om mordet på Sveriges statsminister nästan inte inträffat.

– Och 17 år senare kunde utrikesminister Anna Lindh mördas, trots att hon hade bett om livvaktsskydd. Hade man dragit vettiga slutsatser efter mordet på Palme hade hon levt idag. Och nu den här filmen, där vi kan se statsrådet Carl-Oskar Bohlin, minister för civilt försvar, försöka ta sig hem en kväll genom Gamla stan i Stockholm, åtföljd av en skrånande pöbel, utan livvaktsskydd. Vi verkar inte ha lärt oss någonting. Det är som om vi inte ska lära av våra misstag, utan bara blicka framåt. Gå vidare. Om det är svenskt eller allmänmänskligt vet jag inte, men så ser i alla fall mönstret ut hos oss. Det är ett budskap jag har.

Axberger växte upp i Djursholm, med bokhyllor fulla av skönlitteratur: pappa var professor i litteraturhistoria, och mamma producerade

Katarina Barrling
och Hans-Gunnar
Axberger.



FOTO: ELIAS LINDEN

litteraturprogram på Radiotjänst. Han har fortfarande kvar i stort sett alla årgångar av Bonniers litterära magasin (BLM). Själv har han ägnat en stor del av sitt liv åt att författa sakprosa inom fasta ramar. Nu gör han skönlitterär debut.

Vad var svårast med att skriva romaner?

– Svårast för en gammal sakprosaist var att göra sig fri från behovet att förklara allting. Att inte mitt i texten börja skriva en juristpromemoria. Skriver man ett JO-beslut eller ett utredningsbetänkande, då ska allt skruvas fast ned till minsta kommatecken, och det får ingenting stå mellan raderna.

I skönlitteratur är det som står mellan raderna lika viktigt som det som står på dem. Där hade jag gammal barlast att stjälpas över bord.

– Jag fick göra mig kvitt det nästan patologiska behovet av kontroll. Som hos JO till exempel, i det ämbetet finns ingenting viktigare än noggrannhet. Intill sista avstävning kontrolleras allting, gång på gång. Det är ett adelsmärke i det sammanhanget: saker och ting är inte fel. Att istället hitta på saker, det har varit roligt. Det skönlitterära skrivandet rymmer ett kreativt moment man absolut kan bli uppfylld av, men det utgör kanske 10 procent av arbetet. Sedan tillkommer även här bearbetning, redigering och kontroller. Och det finns alltid läsare som kommer att tala om för en att man fått en gatukorsning fel.

Detaljer har ofta en framträdande roll i dina böcker: en pirra, en kladdig pizza, ett porträtt, en skafferidörr på glänt ... Varför är de viktiga?

– Detaljer väcker fantasi. Och de skapar bilder hos läsaren, som öppnar för resten av skeendet. Det spelar ingen roll om detaljerna är betydelsebärande eller inte. Jag tycker också om att referera till sådant som inte alla känner igen, utan som kan vara mer personligt, och kanske bara enstaka läsare upptäcker.

– Vissa detaljer är viktiga, som namn. Det är ingen tillfällighet att råtsrådet Ann-Britt Jansson [en av domarna i *Domstolen*] heter just så. Namnet säger något om hennes bakgrund, och om hur avvikande hon är i den höga juristmiljön.

Mina unga juristvänner tycker det är konstigt att hon heter Ann-Britt. Jag har försökt förklara för dem att hon heter så just för att man ska fundera på varför hon gör det.

”Rättslivet är som ett socialt ekosystem”, säger du. Hur då?

– Det är inte jag som säger det! Det är domaren Carl Oliveson! [I romanen *Domstolen*] För mig är han en central gestalt, för han får bli en bärare av en organisk syn på rätten.



För honom är det inte en skapad artefakt, utan något som är invävt i samhällslivet. Rätten kan förändras utan att man skriver om lagarna.

Axberger ser likheter mellan Kruegerkraschen och Palmemordet.

Domstolen framstår inte alltid som rakt igenom trivsamt... Men om vi skulle se den här miljön från den ljusa sidan. Vad finns det där som är bra?

– Det som är bra är det som är dess mest utmärkande drag: den är helt igenom formstyrd. Därigenom blir den förutsägbar. Det innebär att en domstol kan rymma många olika typer av människor, också sådana som skulle ha svårt att klara sig på andra platser, men som kan arbeta i domstolen på grund av den förutsägbarhet som råder. Det är en plats där de alltid vet precis vad som förväntas av dem. Det gör tillvaron trygg.

Finns det några nackdelar?

– Risken i högsta instans är det jag kallar rättsrådsberusningen. I det övriga rättslivet vet man

”Formen är den svages viktigaste skydd. Råkar man ut för en domare som struntar i formerna är man utlämnad.”

att allt kan överklagas, vilket gör att utövarna blir en aning ödmjuka inför sin uppgift. Är du högst upp finns ingen som kan ifrågasätta. Det finns en scen där domarna bokstavligen sitter uppe på taket och tittar ned på människorna.

Då kan man tappa perspektivet och få för sig att man är ofelbar.

Du beskriver hur den här formbundenheten i vissa fall ändå förlorar. Vad beror det på?

– Om jag skulle uttrycka mig litet polemiskt så beror det på rättighetssjukan. Vi har kommit in i ett skede där de så kallade rättigheterna överordnas den formella rätten, det vill säga det som egentligen ska räknas. Rättigheterna kommer in som en oreglerad trumf i systemet och skapar rätt stor oreda. Jurister kan bli oflekterat smickrade över att få spela med dessa trumfkort och få lite mer att säga till om, utan att förstå att de sågar av den gren de sitter på. Börjar du som jurist att ge dig in i det politiska förbrukar du förtroende, och blir en del av det politiska spelet. Då kan du inte återgå till att säga att *Jag arbetar bara med rättstillämpning*, för det gör du inte. Man tror att man gör rätt, och är uppfylld av det, och ser inte att i själva verket är man långt utanför sin roll. Jag beskriver hur det kan gå till i Sverige, men vi är inte ensamma.

Vem åtnjuter förtroende i den formbundna värld du beskriver?

– Det styrs helt av hierarkin. Vilken position man har. Jag har själv upplevt det där, att ena stunden bli vördnadsfullt behandlad på grund av det ämbete jag har, och i nästa stund när jag inte har det ämbetet längre, då är den respekten borta. Det har varit lärorika upplevelser.

Människor tenderar att vara ångestdrivna, inte minst på sina arbetsplatser. Vad framkallar ”ångest” i den här världen?

– Att göra fel. I den rättsliga världen är det viktigare att inte göra fel än att göra rätt.

Finns det miljöer där även de högsta domarna kan känna sig i underläge?

– Ja, i förhållande till politiken. I det rollspellet är politikerna i överläge, och de kan vara rätt brutala mot tjänstemän som inte omedelbart fattar att *det här bestämmer vi*. Det finns en scen i *Domstolen* som skildrar det där, där en hög domare blir rejält tilltufsad av ett yngre statsråd.

Du har beskrivit den svenska traditionen på rättsområdet som tämligen ”formlös”. Hur märker man det?

– Å ena sidan är rättslivet formstyrt. Formen är dess väsen. Men om vi ska jämföra Sverige med andra länder finns hos oss ett formlost inslag, en tradition som går långt tillbaka i historien. Ett genuint folkligt drag, en idé om folkets delaktighet i rättsskipningen, som skyr markörer av överklass eller överhet: inga peruker, inga domarkappor. Jag uppfattar det som ett svenskt ideal överhuvudtaget, och det gäller även i rättslivet. Det är sympatiskt, tycker jag, man ska kunna hävda sin auktoritet på andra sätt än med yttre form.

Men, tillägger han, det kan drivas för långt.

– Om formen inte kan hävdas överhuvudtaget, om man låtsas som att hierarkierna inte finns, då blir det helt enkelt ingen ordning. Det finns vissa som gör formlösheten till en grej, och jag tar upp ett sådant exempel i en av böckerna. Då blir det bara oklart, förvirrande och människor tappar respekten för det som måste respekteras. Formen är i själva verket den svages viktigaste skydd. Råkar man ut för en domare som struntar i formerna är man utlämnad.

Hans-Gunnar Axberger skildrar gränsen mellan politik och domstolsväsende i Sverige som mycket mer flytande än vad många kanske vill tro: statsråd och regeringskansli som blandar sig i domstolens interna angelägenheter, eller domare som till synes obekymrat rör sig fram och tillbaka mellan domstolens och politikens rum. Samtidigt lyfter Sverige numera ofta fram vikten av att dra en tydlig gräns mellan juridik och politik.

Hur stolta har vi skäl att vara över vår egen förmåga att upprätthålla den gränsen?

– Inte alls. Sverige har ju knappt maktdelning. I grund och botten är vi som sagt ett informellt samhälle. Därför blir det motsägelsefullt med den svenska kritiken mot till exempel Polen och Israel. Vi har inte själva den typen av system som vi kräver att de ska ha. Traditionen i Sverige är tvärtom

ett motstånd mot att formalisera för hårt. Det där finns fint uttryckt i ett konstitutionsutskotts-betänkande från 1809, där KU beskriver hur statens olika grenar måste respektera varandra. Det är väl tänkt. Och det behöver finnas en ömsesidig respekt mellan politik och juridik. Om den upphör är det något väldigt viktigt som går sönder.

På den politiska grenen råder för närvarande bred samsyn om behovet av skärpta straff. Justitieminister Gunnar Strömmer understryker att det handlar om att skifta perspektiv, från gärningsmannen till brottsoffrets upprättelse och samhällets behov av skydd. Målet är att åstadkomma ett paradigmskifte. En del i detta arbete är straffreformutredningen (SOU 2025: 66) som presenterade sitt betänkande i juni, och som föreslår en genomgripande förändring av påföljdssystemet. Grovt sammanfattat innebär förslaget att fler ska dömas till fängelsestraff och till längre fängelsestraff.

Hur skulle de höga, sinsemellan rätt olika, domare du beskriver se på det här förslaget?

– För det första skulle de domare som kommit kontakt med en social verklighet vara rätt skeptiska till politiska åtgärder som går ut på att skärpa straff, och mena att straff på individnivå inte har jättestor betydelse eller löser några problem. Däremot skulle de vara klara över att det är orealistiskt att vid en hög nivå av brottslighet inte ha ett system med rejäla straff. Annars förlorar lagen sin moralbildande verkan. Straffen är alltså mer till för att upprätthålla systemet än för att lösa problem på individnivå. Blir det alltför stor brottslighet inom ramen för detta system, då måste straffen alltså skärpas.

Så skulle de flesta resonera, och jag tror inte att de skulle vara så väldigt oense. Men en av domarna i trilogin, Johannes Bäfver, skulle vara extremt mot allt detta. Han gestaltar den ideologi som bröt fram i Sverige på 1960- och 70-talet, med behandlingstanken, som satte igång en pendelsväng som nådde sin yttersta punkt någonstans i början av 2000-talet och som nu är på väg att svänga tillbaka.

Juridiken är ett av få områden där krav på språklig precision lever – ett felaktigt kommatecken kan bli fatalt. Kan juridiken stå emot en allmän samhällsutveckling där det pratas och pladdras alltmer?

– Jag tror överhuvudtaget att det skrivna ordet kan stå emot. En viktig del i rättstillämpningen är att saker måste sättas på pränt och motiveras. Det är klart det går att sitta och svamla, men ska du uttrycka dig i skrift och förvänta dig att läsaren tar intryck, då fungerar det inte om texten saknar

precision och är mångtydig.

Så ja, en rättsordning med krav på skriftliga motiveringar kan ha en återhållande verkan.

Du och jag arbetade under våren tillsammans i en av kulturkanonkommitténs expertgrupper, den med inriktning på samhälle. Där finns en avdelning som heter *Lag och rätt*, med allemansrätten som en av posterna. Hur skulle de höga jurister du berättar om se på den placeringen?

– Carl Oliveson skulle bli glad. Han skulle se det som ett erkännande av rättens organiska natur. Allemansrätten är inte stiftad lag, utan framvuxen ur människors levnadsformer. Men Oliveson skulle påpeka att den vid det här laget borde vara tydligare reglerad, så att den inte kan användas för kommersiella ändamål. Hans kollega Glenn Ekberg skulle däremot se det som helt fel att placera allemansrätten under lag och rätt. För honom innebär den en begränsning av en rättighet, nämligen äganderätten. Allemansrätten, skulle han säga, är övervärderad och obsolet.

Hur ser du på kanonprojektet i stort?

– Jag tycker att det var ett bra projekt, och har inte haft några bekymmer med att delta. Ändamålet har varit gott och resultatet har blivit rätt okej. Vi var redan från början överens i vår expertgrupp om att det ju inte var något rättessnöre vi skulle ta fram, även om det kallades kanon. Ta till exempel *Lag och rätt*, där blir det ju helt fel att tala om kanon. Det vi valt ut är snarare ett antal landmärken, som hjälper den som vill få syn på vår rättskultur. Sådant som bidragit till att göra landet Sverige till en rättsstat.

I kulturkanon slutar vårt samtal. Kanske speglar också den formlösheten som Hans-Gunnar Axberger beskriver som utmärkande för svenskt rättsliv? När Sverige tar fram sin kanon, är det inte ord som rättesnöre eller förebildlighet som ställs i förgrunden, utan istället ska den skapa "ett levande och användbart verktyg för bildning, gemenskap och inkludering". I den andan bjuds även allmänheten in för att komma med förslag, och hos expertgrupperna får Stagnelius och Drottningholmsmusiken samsas med pappamånad och Vasalopp.

Kanske är det just där som det mest svenska med en kulturkanon för Sverige ligger, så långt från Harold Blooms försvar av "det estetiskas autonomi". Istället för "peruker" och "domarkappor" finner vi jämlikhet och vardaglighet, såväl i rättslivet som i kulturen. ■

Katarina Barrling är författare och statsvetare.



Romantrilogin om svenskt rättsliv under 100 år.

VARMT VÄLKOMNA TILL BOKFÖRLAGET STOLPES JULMARKNAD



Den 18 och 21 december bjuder Bokförlaget Stolpe in till julmarknad på NK Bokhandel. Förutom glögg och pepparkakor kommer det att finnas böcker till julklappspris.

Den 18 december klockan 17 gästar Tora Wall, författare till *Skogen*, *Traditioner och högtider* och *Folktrons väsen*, för att berätta om julens traditioner.



BOKFÖRLAGET STOLPE

bokforlagetstolpe.com



SAMTIDEN

Antisemitisk gambit



FREDRIK JOHANSSON
är konsult och skribent.

I mars 1941 kunde man i en tyskspråkig tidning i det naziockuperade Frankrike läsa om "nederlaget för den anglo-judiska idén om försvar mot den germano-europeiska idén om aggressiv kamp". Det låter onekligen som tidstypisk nazistisk propaganda. Men det handlade inte om den breda episka rasistiska kulturkampen. Utan om något betydligt mer specifikt. Artikelns tema var "judiskt schacks" underlägsenhet och "ariskt schacks" överlägsenhet.

Författaren var inte vem som helst. Alexandr Alechin var född i Ryssland och hade sett sin förmögna och inflytelserika familjs tillvaro krossas av revolutionen. Han levde i Frankrike och var vid invasionen 1940 officer i den franska armén. Han skulle dö i vanära i Portugal 1946, med ryktet om att själv ha varit nazisympatisör.

Men Alechin var framförallt regerande världsmästare i schack. Han hade vunnit titeln 1927 mot kubanen José Raul Capablanca, förlorat den 1935 mot holländaren Max Euwe och som den förste i världshistorien återtagit titeln två år senare.

I en serie artiklar – först publicerade i den nazistiska ockupationstidningen *Pariser Zeitung* – beskriver Alechin skillnaden mellan offensivt "ariskt" schack och defensivt "judiskt" schack. Naken antisemitism kombineras med förment teoretisk analys. Nazismens kvasivetenskapliga rasism projicerad på ett brädspel.

Å ena sidan: "Kan vi hoppas att med Laskers död, den andra och förhoppningsvis siste judiske världsmästaren i schack, så kommer ariskt schack – så länge missriktat av judiskt defensivt tänkande – ta ledningen?"

Å andra sidan: "1. Hans (Aron Nimzowitschs) idé om 'manövrering' är inget annat än en variant av det gamla Steinitz-Lasker-temat att vänta tills motståndaren gör ett misstag. 2. Idén om överbeskyddande (det för tidiga försvaret av förmodat svaga positioner) är återigen en tydligt judisk idé som strider mot begreppet strid."

Judiskt schack var defensivt och fokuserat på försvar och opportunism. Framgång berodde på motståndarens misstag. Det är den antisemitiska tropen om juden som passiv och beräknande kontrasterad mot den aktive modige och skapande ariern. "Judiska" öppningar – som Caro-Kann,

Nimzoindiskt etc – avspeglade "intellektuell feghet och materialism". Judar som Aron Nimzowitsch, Akiba Rubinstein, Richard Réti och Emanuel Lasker (den främste representanten för en "era av dekadens" 1900–1921) lyftes fram som varnande exempel. "Arier" – som Philidor, La Bourdonnais, Anderssen, Morphy, Tchigorin, Pillsbury, Marshall, Capablanca, Bogoljubow, Euwe, Eliskases, Keres – spelade offensiva öppningar som Kungsgambit och Skotskt.

Det ska sägas att frågan om Alechin verkligen skrev artiklarna har varit föremål för debatt. Efter kriget förnekade han det själv och det finns teorier som sträcker sig från att hans författarskap var ett rent falsarium, till att han blev tvingad.

Den tyske historikern Christian Rohrer konstaterar dock i en akademisk genomgång från 2020 (utgiven vid universitetet i Stuttgart) att Alechin skröt om sitt författarskap i två intervjuer i spanska tidningar under 1941 och att han även uttalat sig antisemitiskt i andra sammanhang. När Alechins fru dog 1956 ska hans manuskript ha återfunnits bland hennes efterlämnade tillhörigheter.

Rohrer visar också att Alechin utvecklade en relation med den ökände nazisten Hans Frank – ståthållare i det ockuperade Polen (Generalguvernementet) – och var till och med avlönad av den tyska Myndigheten för Östarbete. Frank var en stor schackentusiast och del av den nazistiska regimens försök att inkorporera spelet i den nazistiska ideologin om folk- och folkgemenskap. Genom att knyta världsmästaren (och ryssen) Alechin till sig byggde Frank prestige i den nazityska schackvärlden, samtidigt som det väckte misstankar hos och gav ett vapen till hans fiender inom regimen.

När schackets organisationer i Tyskland nazifierades försökte man utradera det faktum att tyska judar spelat en helt avgörande roll för utvecklingen av spelet i Tyskland. Alechins strålgång och försöket att blanda den nazistiska föreställningen om "den judiska rasen" med en tolkning av schackspelets teori och kultur var högst användbar.

Historien visar att han också gjorde sig själv användbar. ■

"Judiskt schack ansågs defensivt och fokuserat på försvar och opportunism."

FOTO: PER ENGLUND

Adelsnäs slott,
Östergötland.

En förlorad värld?



Den svenska slotts- och herrgårdskulturen är hotad. Stordrift inom jordbruket och tuffa generationsskiften gör att ett rikt kulturarv snart kan försvinna.

AV EDVARD HOLLERTZ



Det finns ett direkt samband mellan jordbruk och kulturskatters öde på svenska slott. Ovan: Stenhammars slott, Södermanland.

O m 25 år kan det finnas fler kyrksocknar än heltidsjordbruk i Sverige. Låter det extremt? Ja, men allt talar för att vi rör oss i den riktningen.

I hundra år har gårdarna som det går att leva på blivit färre men större. Bara mellan 2003 och 2023 har antalet heltidsjordbruk minskat från 22 000 till 13 500. Antar vi att utvecklingen fortsätter i samma takt återstår det om 25 år bara 2 000 jordbruk som sysselsätter minst en person på heltid.

Avvecklingen kan till och med gå snabbare. Redan finns ett antal riktigt stora lantbruk som är svåra att konkurrera med. På 30 år har vad som betraktas som en stor mjölkgård gått från att ha 100 kor till 1 000 kor. Längst har det gått på äggsidan. Det finns en gård som föder upp 2,9 miljoner höns och kan förse oss med 20–25 procent av alla ägg vi äter i Sverige.

Ingenting talar heller för att den så kallade storleksrationaliseringen är på väg att avta. Tvärtom. Maskiner blir större och dyrare.

Byråkratin sväller. Markpriserna stiger. Och allt det här är sådant som stora företag har lättare att sköta än små.

En skillnad från tidigare är dock att de gårdar som står på tur att slås ut är de som historiskt har varit de stora i en bygd. Många av de mindre och medelstora gårdarna är redan nedlagda eller har blivit fritidslantbruk i någon grad. Nu har turen kommit till godsen att vara för små för att själva bedriva lantbruk. Och det här är en utveckling som hotar det som återstår av den svenska herrgårdskulturen.

Men låt oss ta det från början.

Det brådskade när Allhems förlag i Malmö år 1966 skickade de första banden i praktverket *Slott och herresäten i Sverige* till tryck. Den svenska slottskulturen skulle dokumenteras innan det var för sent. I förordet konstateras att man befinner sig i slutskedet av en tidsålder. Slottens konstsamlingar och bibliotek kan stå inför att skingras. Nedärvda kunskaper om byggnadernas historia riskerar att glömmas. Jordegendomar som hållits samman i århundraden kan komma att styckas upp. En värld är på väg att försvinna.

Utvecklingen drevs på av nedstängningen av fideikommissen. Den 1 januari 1964 började den så kallade avvecklingslagen att gälla som innebar att fideikommisset ska avvecklas när innehavaren avlider. Den nya lagen gjorde det möjligt att sälja egendomar och samlingar som ingått i ett fideikommiss – och det brukar behövas för att klara generationsskiftet där alla arvingar ska få ut sin del.

Det fanns dock mer som under 1900-talet i grunden förändrade tillvaron för de stora jordegendomarna. De ekonomiska och tekniska förutsättningarna hade ändrats. I jord- och skogsbruket tog maskiner alltmer över det jobb som människor förr skött. Egendomar som inte anpassade sig till den nya tekniken och satsade på stordrift slogs precis som idag ut, vilket fick som följd att allt från gårdens postväskor till matsalens oljeporträtt kunde gå under klubban. Därigenom finns det ett direkt samband mellan lönsamhet i jord- och skogsbruk och konst- och kulturskatters öde på svenska slott. Det yppersta som Sverige har av arkitektur, inredningskonst och bostadskultur står och faller med lantbruket.

Godsen som klarade generationsskiftena gynnades däremot av storleksrationaliseringen. För det var ju bara de största gårdarna eller de driftigaste lantbrukarna som hade areal och råd att köpa de nya traktorerna och bygga större djurstallar, som krävs för att upprätthålla lönsamheten. En stark statlig kontroll av jordförvärv, som syftade till att få större brukningsenheter, gynnade också en del stora lantbruk som myndigheterna ansåg som bärkraftiga.

Det går därför att säga att slottskulturen i Sverige fick en andra chans. Visserligen har många jordegendomar och kulturhistoriskt värdefulla samlingar splittrats under senare generationer. Men det blev nog mer kvar av slottskulturen än vad de som för 60 år sedan sammanställde *Slott och herresäten i Sverige* trodde.

Här krävs också ett förtydligande. Den så kallade slotts- eller herrgårdskulturen är mer än vad som finns i historiska samlingar. Det är inte bara vad som hänger på väggarna, utan lika mycket vad som sitter i väggarna. Det är ett sätt att strukturera livet på landet.

Vad det här innebär fångas någorlunda väl i *Downton Abbey*, där vi får följa livet på ett brittiskt gods för 100 år sedan. I tv-serien möts vi av ett överdåd av salonger med högt i tak, kläder i siden och pampiga stenhus. Men det som har fått miljontals tittare världen över att lägga 50–60 timmar på att ta sig igenom alla säsonger är nog något annat än intresset för 1920-talets slottsinredning i Storbritannien. Det verkligt spännande

”Den uråldriga kopplingen mellan mark och hus försvinner. Den gamla rytmen kopplad till odlingsåret försvagas.”

är att godset framstår som en egen liten värld. Det är ett samhälle i miniatyr där större förändringar återspeglas i relationen mellan människor.

Tittaren får se hur gamla barriärer mellan klasser faller, efter att betjänter och godsägare har stridit sida vid sida i skyttegravarna under tiden som kvinnor har skött rulljangsen på hemmapfronten. Det skildras även hur den framväxande välfärdsstaten alltmer tar över ansvaret i lokalsamhället, medan godsägaren får allt mindre att säga till om kring hur byns skola och sjukstuga ska organiseras.

Det som dock i grunden ändrar förutsättningarna för livet på godset är teknikutveckling och löneökningar. När allt fler lantbrukare skaffar traktorer med förbränningsmotor och luftgummihjul ändras förutsättningarna för livsmedelsproduktionen. Och för att den nya driften ska vara rationell behöver mindre åkrar läggas samman. Det leder i sin tur till sammanslagningar av många mindre gårdar till en större brukningsenhet och att lantarbetare sägs upp.

Processen är smärtsam. I *Downton Abbey* vändas hertigen över att människor i bygden blir arbetslösa. Helst skulle han inte vilja säga upp

Herrgårdarnas historia är Sveriges. Nedan: Övedsklosters slott, Skåne.



Forts. →

några arrendatorer. Han ser en värld som håller på att gå förlorad. Men det går inte att kämpa emot. De gårdar som inte ställer om, investerar i ny teknik och satsar på stordrift går omkull. Centraliseringen av läkarstationer och skolor går inte heller att stoppa.

När redaktörerna på Allhems förlag bestämde sig för att dokumentera svenska slott och herresäten var det ett försök att fånga vad som återstod av det gamla. Då hade redan det ansvar som i Sverige historiskt tagits av godsägaren eller brukspatron för länge sedan gått över till den socialdemokratiska staten.

Människor hade slutat att gå till gårds- eller brukskontoret för hjälp och vände sig istället till det offentliga. Men den modell som dagens välfärdsstat vilar på har sina rötter i ordningen på de stora godsen och bruken.

På sina håll finns det nog spillror kvar av den gamla attityden – den att ju större gård man har desto större ansvar har man för lokalsamhället. Det här kan idag ta sig uttryck i gårdsägare som inte avverkar tätortsnära strövskogar, eller väljer att hyra ut bostäder främst till barnfamiljer för att ge underlag för den lokala skolan.

Kanske är det här ett skäl till att herrgårdarna fascinerar så många. Herrgårdarnas historia är Sveriges, och på sina håll är historien fortfarande levande.

Många behöver inte släktforska länge för att hitta en anfader som har jobbat eller bott på ett gods. De är därifrån många av oss kommer, oftast som pigor eller drängar. På gamla gårdsarkiv finns

i flera fall några av få bevarade ledtrådar till det liv våra förfäder levde.

Det går inte heller att köra genom södra och mellersta Sverige utan att se det avtryck som slotten och herrgårdarna har satt rent fysiskt. Godsens alléer, arbetarbostäder och huvudbyggnader är ofta utformade för att dominera ett landskap – för att signalera att det finns resurser även för svårare tider.

Den som kan sin lokalhistoria ser hur godsens arkitektur i många fall har spridits i bygderna. De kulturella influenser som kom genom herrgårdar och prästgårdar spred sig ofta som kers i en socken. De stora gårdarna är i många bygder ett centrum, där många trådar möts.

Historiskt har också herrgårdarna fyllt flera funktioner. Om systemet med prästgårdar såg till att sprida en högutbildad elit över hela landet, så såg de större jordegendomar till att makten och kapitalägarna behöll markkontakten. För på den stora gården delar alla samma plats. Godsägaren bor granne med ladugårdskarlen. Man har mötts i arbete och traditionsenliga fester.

Den här ordningen hade historiskt flera poänger. Arbetarna på bruken och godsen gavs goda möjligheter att påverka sin situation när ägarna bodde i den lokala herrgården. Ägaren, som ofta kunde ha andra inflytelserika uppdrag, fick en förståelse för den praktiska verkligheten.

Även om de stora gårdarna idag sysselsätter och hyser färre än förr så finns en del av det gamla arvet bevarat. Slotten och herrgårdarna har jämfört med i stort sett alla andra boendemiljöer ett blandat bostadsbestånd som bidrar till minskad segregation, till exempel gamla arbetarbostäder med billiga hyreslägenheter. Där finns ofta större hyresobjekt, som mejerier ombyggda till bostadshus. Och självfallet en ståndsmässig huvudbyggnad. På en herrgård är det alltså naturligt att en børs- vd bor granne med en sjukpensionär och den som driver den lokala matbutiken.

Slotten och herrgårdarna är fortfarande på många håll en viktig arbetsgivare. Där erbjuds jobb inom lantbruket med olika grader av kvalifikationer. Där behövs återkommande kunniga snickare och utbildade trädgårdsmästare. Där finns ströjobb och sommarjobb.

Och på landsbygder som avlövats av den mesta samhällsservicen är den typen av arbetsgivare ovanliga.

De som jobbar på en gammal gård blir också en länk i en kedja som går många hundra år tillbaka i tiden.

Den gamla svenska slotts- och herrgårdskulturen är härigenom mångbottnad. Fortfarande kan de stora gårdarna fylla en viktig funktion. Mycket

Interiör från köket på Västanfors herrgård, Västmanland.

FOTO: TT





FOTO: TT

talar dock för att vi nu på allvar står inför slutet på slottskulturens tidsålder. För om storleksrationaliseringen inom lantbruket fortsätter lär många av de sista heltidstjänsterna på godsens försvinna och länkarna i tidens kedjor klippas bort.

Det som bär herrgårdskulturen är människor. Så även om en gårdsägare kan bevara gamla inredningar och hålla ihop egendomen går något förlorat när det egna lantbruket avvecklas. Den uråldriga kopplingen mellan mark och hus försvinner. Den gamla rytmen kopplad till odlingsåret försvagas.

De stora gårdar som ändå lyckas förbli konkurrenskraftiga och skalar upp sitt lantbruk möter dock ett annat hot: besvärliga generationsskiften. Den vanliga ordningen – där ett barn löser ut sina syskon – är allt svårare att genomföra.

Orsaken? Att det krävs så mycket pengar när gårdarna blir allt större och markpriserna stigit under många år.

Det talar för att vi på sikt lär se fler externa investerare i gårdar, som behandlar dem som kapitalplaceringar och är ointresserade av att vårda det särskilda arv och ansvar som historiskt har följt med ägandet av stora jordegendomar. Det

ansvarsfulla jordägandets ambassadörer riskerar att bli allt färre.

Att vända utvecklingen är säkert möjligt, men svårt. Det skulle kräva genomgripande förändringar i jordbrukspolitiken. Troligen skulle det även behöva införas lagkrav på att den som äger en gård ska se till att den bebos och brukas, vilket skulle kunna dämpa framtida prisutveckling på mark och ge fler unga som vill ägna sig åt lantbruk en chans och underlätta generationsskiften. Det verkar dock inte som om den politiska kraften för en sådan ändring existerar.

Vi tvingas därför ställa in oss på att resterna av den svenska slotts- och herrgårdskulturen snart kan försvinna – och det gör det angeläget att i skrift och bild rädda det som går.

Det vore en konst- och kulturhistoriskt stor gärning med en ny dokumentation av de gårdsmiljöer som bär på en viktig del av vår gemensamma historia. Allhems *Slott och herresäten i Sverige* är fortfarande efter 60 år det färskaste djuplodande samlingsverket.

Snart kan det vara för sent att göra ett nytt. ■

Edvard Hollertz är agronom och politisk redaktör i Corren.

De större jordegendomarna gjorde att makten behöll markkontakten.

Mina drömmars öken

I spanska Tabernasöknen föddes spagettivästern som gjorde Clint Eastwood världsberömd. Här ligger också Europas största grönsaksodling.

AV ANDERS MATHLEIN



Det var här han stod, Mannen utan namn, klädd i poncho, kisande och med den korta cigarren stickande rakt ut från mungipan. Mer än ett halvsekel senare är scenen densamma: det urtida, torra landskapet av klippblock och raviner i grått och bleka ockratoner, risiga buskar. Den tomma himlen välver sig över Mina drömmars öken.

Den har funnits inom mig ända sedan en inte så nogräknad biografvaktmästare på Sergelteatern i Stockholm släppte in ett par pojkar till Sergio Leones barnförbudna *För en handfull dollar* med Clint Eastwood i huvudrollen. Den visade sig bli min första omvälvande filmupplevelse.

Flera har följt, av annat slag, men första gången minns man. Filmen var väsensskild från de cowboyäventyr som annars stod till buds. Här kom inte en hedersknyffel i vit hatt som överlistade skurkarna, vann folkets hyllning och den söta flickans hjärta. Här steg istället fram en o- eller amoralisk antihjälte, oborstad, orakad, farlig och gåtfull, en inkarnation av vad som idag skulle kallas toxisk manlighet. Till Ennio Morricones suggestiva musik med visslingar, piskrapp och klämtande klockor sparkade han upp dörren till en ny och fascinerande värld. Mannen utan namn var inte god, men han var den ende som rädde på de riktigt onda. Jag lyssnade sönder vinylskivan med ledmotivet. Jag tjuvrökte cigariller.

Filmens öken skulle föreställa gränstrakterna mellan Texas och Mexiko, men det var i själva verket här – Tabernasöknen i provinsen Almería i sydöstra Spanien. Det är den torraste och varmaste delen av Europa, med kontinentens enda riktiga öken. Den är geologiskt ung och till ytan obetydlig jämfört med jättar som Kalahari, men den var mitt *Landet Ingenstans* av kärv skönhet och ödesmättnad. Landskapet hade en huvudroll.

Idag skorrar ökenromantiken. Klimatförändringarna driver ökenspridningen, ett av de stora framtidsshoten. Södra Spaniens medeltemperatur kan stiga med uppemot sju grader mot seklets slut. Då har nog turisterna på hotellet längs kusten sedan länge sökt sig norrut. Men vad gör de bofasta?

Så det framstår som en paradox att denna torra del av Andalusien också är Europas grönsaksland. Omfattningen av intensivjordbruket får många att baxna: omkring 40 000 hektar – 56 000 fotbollsplaner – täcks av växthus av plast, *invernaderos*, i vilka årligen skördas 3,5 miljoner ton tomater, paprikor, meloner och zucchini med

Forts. →



Inspelad i Europas enda öken.

mera. Växthuset gör att man kan utnyttja ljuset, värmen och fuktigheten, och samtidigt skydda plantorna mot skadeinsekter, stekande sol, vind och skyfall.

Detta *Mar de Plástico* är en egenartad syn där det sträcker sig öster och väster om provins-huvudstaden Almería vid kusten. Till skillnad från kinesiska muren syns det faktiskt från rymden. I Google Maps är staden El Ejido en ö i plathavet, under vars vita yta arbetar tiotusentals osynliga människor. Att färdas i dessa fönsterlösa tältstäder är som att befinna sig i ett halvfärdigt dataspel.

Det är tack vare växthuset i Almería som nordeuropéer kan äta färska tomater mitt i vintern, och industrin har betytt välstånd för en av de fattigaste delarna av Spanien. Men miljöproblem från dumpad plast, bekämpningsmedel och inverkan på den biologiska mångfalden skapar återkommande rubriker, liksom vattenförsörjningen. Även om bevattningen sker med precision slukar odlingarna sådana mängder att det tär på grundvattnet. Avsaltning av havsvatten sker redan i stor skala men är dyrt och energikrävande.

Huvudsakligen är det tusentals småbrukare i kooperativ som driver detta "mirakel i öknen". Många är också sysselsatta som tekniker och med tillverkning av växthus och plast, återvinning och paketering, men bland arbetarna i växthuset är spanjorerna få. Det är en parallell till den nya svenska underklassen av mörkhyade cykelbud som levererar medelklassens färdigmat.

Förhållandena för de många tusen migrant- och gästarbetare från bland annat Marocko, Senegal och Östeuropa som gör grovjobbet i plathavet är en känslig fråga. Villkoren sägs ha

blivit bättre, men det finns alltför många rapporter om hur papperslösa "salladsslavar" utnyttjas, arbetar mot underbetalning och bor i eländiga kåkbyar, *chabolas*.

Xuanxo Barbidia, som representerar lantarbetarorganisationen SOC SAT, talar om "maffiametoder", hur facket motarbetas. "Daglönarna får knappt tid att gå på toaletten", säger han. "Det är en skam."

Det är en värld mellan tillvaron i plathavet och Almerías labyrintiskt pittoreska gator. Casa Puga är stadens äldsta tapasbar med anor från 1870 och besöks av en stimmande blandning av turister och stamgäster. Enligt traditionen ingår en läcker tapa i dryckesbeställningen.

I Almería är 1870 inte särskilt länge sedan. Staden grundades år 955 och blomstrade under Andalusens nära åttahundraåriga muslimska era. Borgen, *alcazaban*, är Spaniens näst största efter Alhambra i Granada. Arvet från Al-Andalus märks i allt från språket och arkitekturen till maten och flamencon.

Flamenco är inte detsamma som klassisk spansk gitarrmusik, även om förbindelserna finns. Ett av porträtten på väggen föreställer Antonio de Torres Jurado, en stadens son kallad "gitarrens Stradivarius" därför att han skapade den moderna akustiska gitarren, sexsträngad och tonstarkare än föregångarna *vihuela* och barockgitar. De instrument som kan tillskrivas honom är rariteter som säljs för miljonbelopp.

En annan gitarrist, John Lennon, sitter staty nere vid Plaza de Flores. Också han framställs som något av en stadens son sedan besöket 1966. Han medverkade i filmen *Hur jag vann kriget* och bodde i ståtliga Villa Isabel, som sedermera skulle bli filmmuseet Casa de Cine. Under vistelsen skrev han *Strawberry Fields Forever*.

En avdelning i museet tillägnas Lennon, men anknytningen till staden var kanske inte så stark som uppmärksamheten antyder. I en radiointervju fick han frågan var han befann sig och svarade att "såvitt jag vet är vi i Spanien, men det kan vara var som helst".

Intensivjordbruket med teknik från Hollands blomsterodlingar inleddes ungefär samtidigt som Almería med Tabernasöknen och naturparken Cabo de Gata vid kusten under 1960- och 70-talen kallades "Europas Hollywood". Det var fattiga avfolkningstrakter med en tynande gruvindustri och analfabetism – närmaste universitet låg i Madrid – men filmen och grönsakerna skulle komma att få öknen att blomma.

Filmbolagen lockades av 300 soldagar om året, billig arbetskraft och miljöer som kunde

Växthuset ger frukt
och grönt året runt,
men till priset av
dumpad plast.
Th: Clint Eastwood
med Marianne Koch i
För en handfull dollar.



Ett plasthav som syns
från rymden.
Tv: När spaghetti-
västern kom till
Spanien.



FOTO: GETTY IMAGES



Forts. →

Intensivjordbruk
i Europas torraste
region.

vara "bibliska" eller föreställa USA, Mexiko eller Nordafrika. Efterfrågan sporrade bygget av flygplats, hotell och annan infrastruktur.

Det gjordes film redan på 1950-talet, men i början av 1960-talet kom storproduktioner som David Leans *Lawrence av Arabien* och *Cleopatra* med Elizabeth Taylor och Richard Burton. När Leones lågbudgetfilm *För en handfull dollar* från 1964 efter en obemärkt premiär plötsligt lyfte, och sedan följdes av *För några få dollar mer* och *Den gode, den onde, den fule*, startade en guldrush för spagettivästern. Det blev hundratal, de flesta numera glömda.

Termen spagettivästern syftar på att det ofta var italienska regissörer och producenter inblandade i samproduktionerna. Efter framgången med "dollartrilogin" fick Leone 1968 göra *Once Upon a Time in the West* (*Harmonica – en hämnare*) med bland andra Henry Fonda och Claudia Cardinale, en film som med tiden har fått status av en av de stora i genren.

Många andra berömdheter har också varit här. Innan Arnold Schwarzenegger blev guvernör i Kalifornien var han *Conan, barbaren* i Almería, Franklin J Schaffner iscensatte *Patton, pansargeneralen*, Michelangelo Antonioni släpade hit Jack Nicholson för *Yrke: reporter* och Steven Spielberg gjorde *Indiana Jones och det sista korståget*.

Efter storhetstiden har filmproduktion fortsatt i mindre skala, men vid sidan av reklamfilm, musikvideor, modefotograferingar och tv-serier emellanåt också större produktioner som *Game of thrones* med en dagsbudget på två miljoner kronor.

Almería arrangerar såväl en årlig internationell filmfestival som en västernfilmfestival, men många menar att man inte har förvaltats filmarvet. Varför finns här inga studior för interiörtagningar, varför ingen filmskola?

Kring staden Tabernas finns i alla fall tre västernstäder med anor från filminspelningarna. Besökarna ser stuntmän falla från tak och cancanflickor sprattla på saloonen. Filmturism är en livaktig och egendomlig gren av besöksnäringen såväl här som i till exempel Wallanders Ystad. Att se platser där fiktiva händelser har iscensatts kan föra tanken till Helene Hanffs bok



FOTO: GETTY IMAGES

”Att färdas i dessa fönsterlösa tältstäder är som att befinna sig i ett halvfärdigt dataspel.”

Brev till en bokhandel. 84, Charing Cross Road. Där dödförklaras skönlitteratur med motiveringen att det är ointressant att läsa om vad som inte har hänt personer som aldrig har existerat. Men för Almerías locations finns minutiöst detaljerade kartor, guideböcker och Youtubeklipp med exakta positionsbestämningar för scener ur olika filmer.

I filmmuseet kretsar mycket kring Sergio Leone, död 1989, 60 år gammal.

Till en början sågs han över axeln, men med tiden har han omvärderats, fått kultstatus och geniförklarats av bland andra Quentin Tarantino. Den brittiske historikern Christopher Frayling har med monomant intresse redovisat hans gärning i flera böcker, senast i praktverket *Sergio Leone by himself*.

Genombrottsfilmen *För en handfull dollar* – om en man som spelar ut rivaliserande gäng mot varandra – var en västernversion av Akira Kurosawas *Yojimbo* – *Livvakten*, vilken i sin tur hade Dashiell Hammetts roman *Röd skörd* som förlaga. Likheterna var så stora att Kurosawa som kompensation småningom fick distributionsrättigheterna till Leones film i Sydostasien, vilket lär ha inbringat mer än hans egen film.

En skyltdocka i poncho ska föreställa Clint Eastwood, för vilken det konstiga erbjudandet om en roll i en europeisk västern blev inledningen till en makalöst lång och framgångsrik karriär. Men det ligger något i Leones omdöme om hans två stillägen som skådespelare: med hatten på eller av.

Leones brott mot Hollywoods västernnormer kom somliga att se hans alster som parodier, medan författaren Alberto Moravia beskrev det som att han odlade en myt om en myt.

Enligt Eastwood ”operafierade” Leone västernfilmen, och filmerna är teatraliska, med utdragna scener, extrema närbilder och koreograferat våld.

Miljön är sträv och realistisk, men gestalterna

är mytiska, intrigerna fragmentariska. Bilden samspelar starkt med musiken. Ledmotivet med coyoteliknande ylanden från *Den gode, den onde, den fule* känns igen också av de som aldrig sett filmen.

I den verkliga västern härskade våldet, menade Leone. Hollywood tonade ned och sentimentaliserade, serverade moraliteter om hjältemod och hopp sedan sheriffen återställt ordningen. Leone kom från en kultur där klanen och familjen regerade, medan samhällsinstitutioner sågs som svaga eller korrupta.

Trots att jag aldrig varit här förut känner jag igen mig i tysta lilla Los Albaricoques, en av Andalusiens vita byar. Bland de kalkade husen har åtskilliga scener i spagettivästernfilmer spelats in, främst bland dem *För några få dollar mer*. Många bybor fick statistroller. Där, vid den stenlagda rundeln, skedde slutduellen till en vemodig speldosemelodi.

Glest utplacerade informationsskyltar ska hålla liv i filmarvet. Avenida Sergio Leone och Calle Clint Eastwood är gatstumpar, om ens det.

Men i fonden syns nu inte den torra, tomma slätten, utan växthus av plast. Kanske är det framtiden vi betraktar: en allt hetare planet av växande öknar, där människor lever skyddade från den stekande solen och bevattnar sina grödor med avsaltat havsvatten. Då om inte förr har vi lämnat den geologiska epoken holocen och trätt in i antropocen, ”människans tidsålder”, så benämnd därför att vi har omformat förutsättningarna för livet på jorden.

Man kan komma att tänka på Sergio Leones svar på frågan om varför hans hållning till västernepoken var så skild från den amerikanska: ”Jag är romare”, sa han, ”fatalist och pessimist.” ■

Anders Mathlein är journalist och författare.

Kulturhuset
Plan 1

Alltid fritt
inträde

NU ÖPPNAR RUM FÖR SPRÅK

Stanna upp, förundras
och upptäck dina
språk och andras.
Skapa dikter i Lyrografen
och utforska din
röst visuellt. Lyssna och
delta i föreläsningar
och evenemang.

SPRÅKFRÅGOR

Hur ska jag skriva?
Vad betyder stabel-
coin, och hur böjer jag
det? Ska man skriva
de, dem eller dom?
Kommer svenska
språket försvinna?

AFTER WORK

Lys upp november-
mörkret och tävla
med kollegorna!
Anders Svensson,
chefredaktör för
Språktidningen, leder
frågesporten.

FÖRELÄSNINGAR

Var kommer våra
ord ifrån och vad kan
de avslöja om
oss och vår historia?
Svaret får du på
Rum för språks
föreläsningar

Hela programmet hittar du på
sprakmuseet.org/program

RUM för SPRÅK

LIVET

Finansens vilda västern



CECILIA NIKPAY
är ekonom och journalist
i *Affärsvärlden*.

**"Ett varnings-
tecken att
stök är på
gång är
när aktiva
investerar
och förmögna
privatperso-
ner börjar
dansa närma-
re dörren."**

Någonstans på de globala marknadernas slätter löper alltid *the frontier*, i ständig förflyttning. Där rider finansens cowboys runt med mer än en handfull dollar på fickan, och nybyggare jonglerar ekonomiska verktyg vi vanliga dödliga inte lärt oss namnet på. Där spelar risktagare högt i rum dit inga sheriffer ännu hittat.

På 1980-talet var det hängsel-trejders som rörde sig från det ena nya derivatet till det andra. Detta var innan Gordon Gekko förklarade vad M&A-affärer är, och Richard Gere vad en riskkapitalist gör. Sedan dess har vi sett finansens avantgarde uppfinna hedgefonder, höghastighets-handel, fortsättningsfonder, bitcoin och *market makers*. När platser att vaska guld tar slut på jorden finns alltid månen och mars.

Många av de mest framgångsrika affärsmän jag träffat säger att de helt enkelt frågar sig var det finns riktigt mycket pengar vid en given tidpunkt. "Så går jag dit!" Det är oviktigt om de ser pengarna som makt, en trofé eller ett betalningsmedel. Den spännande frågan är vart de styr kosan just nu, för där ligger finansens vilda västern idag. En smältdegel av ambition, innovation och risk.

Är det kanske i djupet av växande dark pools som nästa finanskris lurar? Så kallas marknadsplatser utanför börsen där köpare och säljare kan förbli anonyma – dit har hälften av all aktiehandel flyttats på bara ett fåtal år. Eller ligger den största systemrisken i att nära hälften av allt kapital skvalpar runt i de där viljelösa indexfonderna vi alla investerar i? Vars algoritmer zombie-artat följer andra marknadsaktörer, istället för att aktiva förvaltare analyserar bolag i detalj och engagerar sig i styrelser. Vad händer den dag alla följer... ingen?

Men det blommar oftare än man tror på prärien! Tittar man närmare verkar *dark pools* rätt effektiva faktiskt, trots det ominösa namnet. Och det där med passivt kapital kanske, kanske marknaden löser genom att de aktiva investerare som är kvar får så hög avkastning att de lockar kapitalet tillbaka.

ECB:s chef Christine Lagarde, som är mer van än jag att spana över nejden, pekar åt ett annat håll vad gäller risk. I ett tal nyligen uppmanade hon Europas politiker och myndigheter att visa

samma regleringsiver mot "skuggbanker", som de hade mot traditionella banker efter finanskrisen. Med skuggbanker menade hon bland annat privata kreditfonder, försäkringsbolag, och "värdepapperiserare" av tillgångar. Denna del av marknaden har genom explosionsartad tillväxt kommit att förvalta ett kapital motsvarande 350 procent av Europas BNP. Det är nog en bra tjejjissning av Lagarde att en del pickadoller dras för snabbt i en sådan expansiv miljö. Om allt fler slås om att ge ut krediter, är det oundvikligt att kvaliteten på en del aktörer och lån blir sämre.

En viss saloon i skuggbankskvarteret känns igen, den som stått för mycket stök tidigare: där spekulatör och skulder möts, två oheligt allierade i de flesta moderna finanskriser, från järnvägs-kreditkraschen på 1800-talet, till den svenska fastighetskrisen och Europas statsskuldskrisen.

Privata krediter heter saloonen den här gången. Där kliver investerare in i bankers ställe och ger lån till företag, ofta med dåliga villkor (för investerarna). Ett varningstecken att stök är på gång är alltid när så kallat smart kapital – aktiva investerare och förmögna privatpersoner – börjar dansa närmare dörren. Och det gör de nu. Ett lika säkert tecken är tyvärr att de som går längst bak i färskocken, inte sällan pensionsfonder, fortfarande oanandes väller in i lokalen. Med den uppenbara risken att de står kvar när vargen kommer.

Så lätt som att fånga in alla vargar och cowboys är det förstås inte. Balansen mellan regleringar och innovation, säkerhet och risk, är lika svår inom finans som AI eller medicin. Försiktighet har ett pris som det inte alls är självklart att vi ska betala. Vi vill ha finansinnovation. Sverige är jättebra på det, från att bygga riskkapitalbolag till betalningssystem, som fungerar bättre än någon annanstans och ökar både kakan och bekvämligheten för alla.

Men det gäller att hålla ögonen på skeendena, ta det coolt, och inte falla för instinkten att kontrollera, eller för klyschor om girighet och offer. I verkligheten är det inte lika lätt som på film att skilja hjältarna från *the bad guys*. Hoppas Lagarde går fram med urskillning. ■

Johan Hakelius politisk chefredaktör

Journalister och »journalister«

NÅGONSTANS KRING 160 journalister har dött sedan Hamas attackerade israeliska civila och utlöste Gazakriget. Det är den amerikanska ideella organisationen Committee to Protect Journalists, CPJ, som står för statistiken.

Undrar ni också vilka de här journalisterna är? En spoiler: de är inte Tintin.

Det första namnet på CPJ:s lista arbetade bland annat för det islamiska magasinet al-Mugtama och för Holy Quran radio, en saudiarabisk statlig radiostation. Låt mig gissa att den saudiarabiska idén om public service skiljer sig en aning från den vi är vana vid. Flera av de 160 är bara registrerade som frilansjournalister, men många är det inte. Bland dem finns ett tydligt mönster.

En vanlig arbetsplats för de »journalister« som dött var Al-Aqsa tv. Det är Hamas propagandastation, känd bland annat för sina frejdiga barnprogram som syftar till att rekrytera de små livn som Hamaskrigare och självmordsbombare. Andra arbetade för Al-Manar tv, som drivs av killarna i Hizbollah och räknas som den iranskfinansierade terrorgruppens viktigaste internationella propagandamaskin. »Själva kärnan i Hizbollahs hela medieapparat«, som det statliga danska institutet för internationella studier kallat Al-Manar.

Här finns reportrar som arbetade för Al-Hadaf, PFLP:s politiska språkrör, en rörelse som är lite old school och blandar marxism-leninism med sitt övergripande mål att utplåna Israel. På listan finns även »journalister« som arbetat för Quds Al-Youm tv, som representerar den islamiska jihad-rörelsen. Det finns de som arbetade för Hamaskontrollerade Saba News Agency och de som företrädde den Hizbollah-, Iran-, och Assadvänliga nyhetskanalen Al Mayadeen.

Alla hör förstås inte till den här kategorin »journalister«. Det finns en journalist som representerade Reuters. Det finns flera som arbetade för Al-Jazeera, en kanal som av och till haft något slags trovärdighet. Den har nu gjort sitt bästa för att göra sig av med den. Under den här konflikten har Al-Jazeera redigerat bort kritik mot Hamas, kallat fallna Hamaskrigare »martyrer« och kablut ut rena fabrikationer av israeliska övergrepp. Det var Al-Jazeera som nyligen i en »dokumentär«

återupplivade LVU-kampanjen mot svensk socialtjänst. Som vanligt baserat på rena lögnen.

Det är förstås ingenting förvånande med detta. Det är i stort sett omöjligt för riktiga journalister – sådana som inte är propagandalakejer – att arbeta i Gaza. Skulle de ta sig in vore verkligen risken stor att de hamnade på CPJ:s lista, för kriget gör det i praktiken omöjligt för journalister, eller några andra, att känna sig trygga. Bland de på CPJ:s lista som bara kallas »frilans« finns säkert sådana som verkligen fungerat som journalister på riktigt.

Men frågan inställer sig ändå: är det verkligen rimligt att på det här sättet

likställa propagandister i terrorrörelserns tjänst med »journalister«? Spelar det ingen roll om man jobbar för Der Stürmer eller Helsingborgs Dagblad?

Jag tycker att det är en intressant fråga, särskilt eftersom västerländska journalister och mediehus noggrant undviker att ställa den. De vill helst inte alls nämna vilken typ av »journalistik« åtminstone hälften – antagligen betydligt fler – av de på CPJ:s lista ägnade sig åt.

Det väcker ytterligare frågor. Gör de det därför att Genèvekonventionen inte tillåter oss att göra skillnad på journalister och språkrör för terrorgrupper och förtryckarregimer? Gör de det för att de är rädda att varje distinktion mellan journalister och propagandister skulle försämra respekten för verkliga journalister och deras arbete? Eller gör de det bara för att det är för jobbigt att tala om?

Jag misstänker det sistnämnda. Och att det som verkligen hotar att urholka skyddet för journalister är att blunda när jihadister, islamister och terrorister gömmer sig bakom sin yrkestitel. ■

»Spelar det ingen roll om man jobbar för Der Stürmer eller Helsingborgs Dagblad?«




Följ Johan Hakelius blogg på Fokus.se

Vill du ta del av mer journalistik från Fokus?

Skaffa en prenumeration. Just nu får du 3 månader (12 nr) för **198 kr**. Du sparar **870 kr!**



Läs mer och ta del av erbjudandet
Skanna QR-koden
eller svara på fokus.se/axess

FOKUS

KULTUR

TRADITION / CIVILISATION / KULTURRÅDET

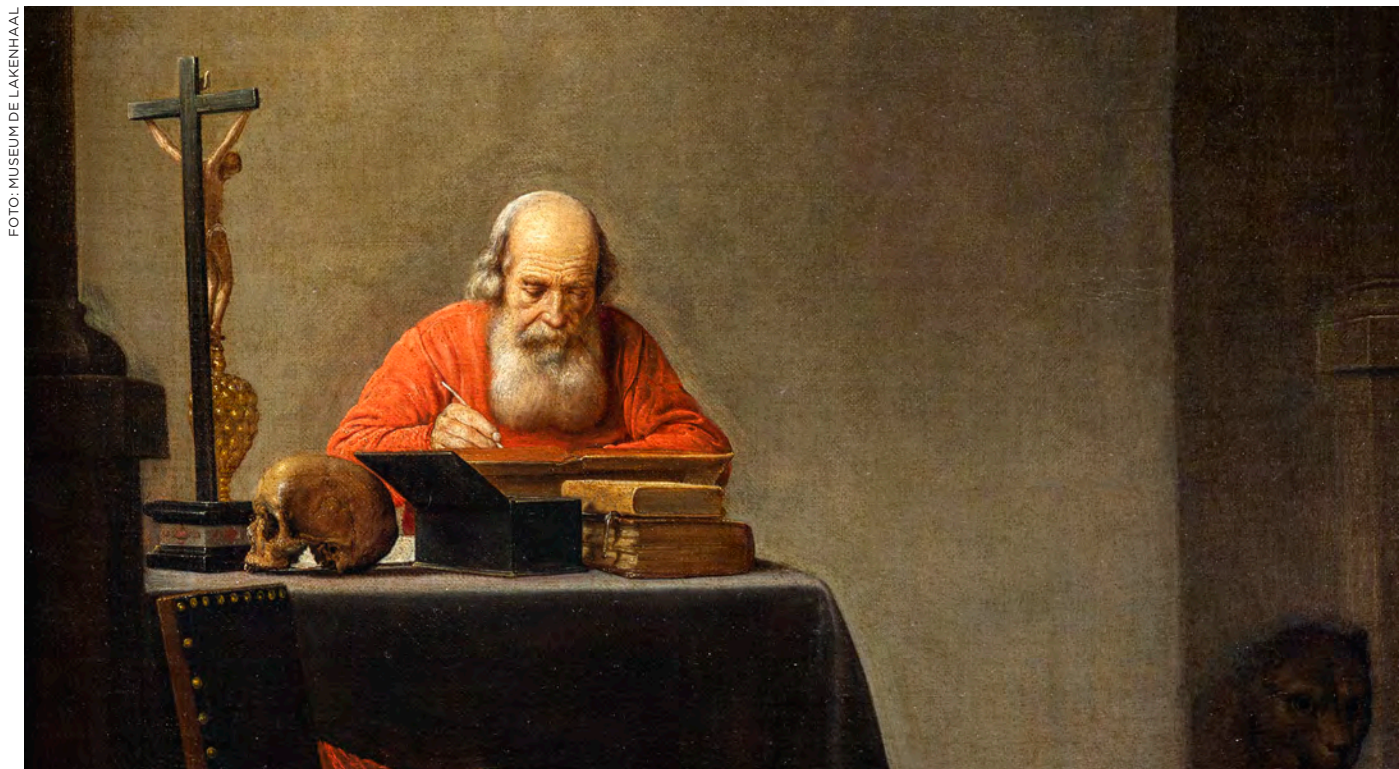


FOTO: MUSEUM DE LAKENHAAL

Sankt Hieronymus i sitt arbetsrum av Monogrammisten I.S.

TRADITION

- ✦ Martin Lagerholm om den jubilerande Thomas Mann

CIVILISATION

- ✦ Henrik Nilsson om en poet och påvekandidat
- ✦ Martina Björk läser texter från en sophög
- ✦ Carl Rudbeck läser en buddistisk klassiker
- ✦ Ebba de Faire om Rembrandts gåtfulle samtida

KULTURRÅDET

- ✦ Bengt Ohlsson fascineras av tysk film

FOTO: ALAMY



Thomas Mann
(1875–1955). Hans
böcker och liv speglar
Tysklands dramatiska
1900-talshistoria.

LITTERATURHISTORIA

Thomas Mann 150 år

Hans många verk speglar utvecklingen från idealistisk antidemokrat till kritiker av nazismen. Av **Martin Lagerholm**.

Om man på måfå bläddrar lite i Thomas Manns dagböcker får man en god inblick i vilket slags liv författaren ofta levde: resor, anföranden, luncher, middagar, teaterbesök, författarträffar och möten med en mängd politiska och kulturella högdjur. År 1925, för jämnt ett sekel sedan, njöt femtioåringen ännu av segrans sötnöje efter utgivningen av romanen *Bergtagen*, som hade kommit ut året innan. Vid alla rundresor efter publiceringen hade den snabbt världsberömda tyske diktaren förvisso inte alltid hustrun Katia och de sex barnen med sig (familjelivet utgjorde sällan någon större fröjd i tillvaron), men frågan inställer sig lika fullt: När hade karln tid att skriva?

Mann har själv uppgett att det till vardags hemma i patriciervillan i München var bokskrivande på förmiddagen och dagboksskrivande på eftermiddagar och sena kvällar som gällde. Vilket då leder till den omvända frågan: När hade han då tid över för att hålla föredrag, luncha med vänner och bekanta, supera med den europeiska elitens honoratiörer och dricka te med Albert Einstein?

Mängden text som Mann producerade var ju enorm – bara de fyra stora romanverken utgör runt 5 000 sidor; därtill kan man lägga ytterligare åtta romaner, ett trettiofem noveller och berättelser, lika många essäböcker, dagböckerna i tio band (7 000 sidor), ett femtontal självbiografiska titlar samt ett kolossalt antal brev. Ja, undertecknar man redan som 14-åring sin skriftliga korrespondens med ”Thomas Mann, lyrisk-dramatisk diktare”, tycks ju framtiden vara spikrakt utstakad. Den högtstående författaren hörde väl helt enkelt till de fåtal excellenta figurer i världshistorien som i sina verksamheter på något magiskt vis lyckats med konststycket att komprimera tiden och maximerat prestationen.

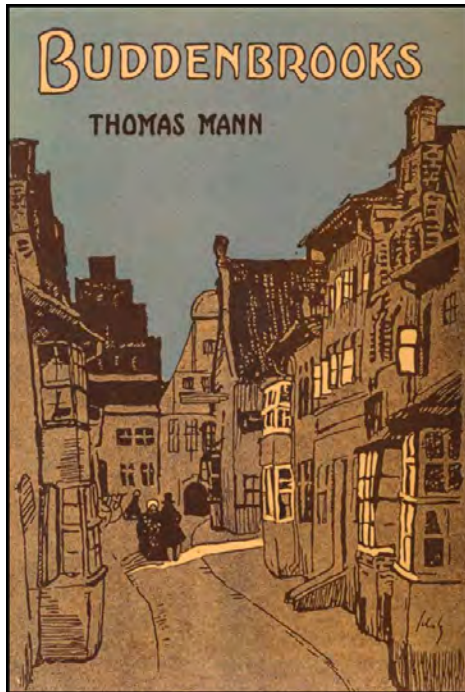
Hur många författarskap, från debut till svanesång, skulle likt Thomas Manns i princip kunna beskrivas som en litterär epok i sig? Som en genomgripande och fortlöpande undersökning av Tyskland och det tyska, med den episka diktningen som intellektuellt verktyg och romantiskt trollspö. Vart och ett av Manns riktigt stora verk är veritabla totalromaner, där författarskapets dominerande ledmotiv är närvarande i samtliga, men belyses och turneras ur olika perspektiv och med specifika hänsyn till det aktuella verkets stoff och intrig.

Efter ett antal publicerade noveller av ynglingen Mann kunde det ju inte börja bättre än att som 26-åring överväldiga en hel litterär värld med den episka romanen *Buddenbrooks*. Stoffet och undertiteln, ”En familjs förfall”, skvallrar om vissa självbiografiska inslag som den unge lübeckska köpmans- och senatorssonen skickligt väver in i sin brett upplagda roman-konstruktion. För säkerhets skull, och likt många andra författare med starka kopplingar till sin födelsestad (James Joyce, exempelvis), skrev Mann denna debutroman på annan ort, i den nya hemstaden München i andra änden av landet. Avstånd ger överblick – och frihet. I den voluminösa släktsagan lånar han berättartekniker från den franska naturalismen och den episka ryska 1800-talsromanen (i synnerhet Leo Tolstoj), och låter så de uttrycksfulla och mild ironiska personporträtten, liksom dialogernas *espri*, utgöra händelseförloppens pådrivande kraft. Manns språkliga rikedom fick för övrigt ett stilistiskt befryndat utförande i Ulrika Wallenströms aktningvärda översättningar av *Buddenbrooks*, *Bergtagen* och *Doktor Faustus* (2005–2015).

Är man det minsta intresserad av Thomas Mann, eller för den delen hela familjens historia, bör man besöka museet Buddenbrookhaus i Lübeck (Heinrich-und-Thomas-Mann-Zentrum),

Forts. →

Mann fick ett stort genombrott 1901 med släktromanen *Buddenbrooks*.



som under andra hälften av 1800-talet utgjorde ett pampigt hem för tre generationer Mann. Sedan i somras uppmärksammar man särskilt den 150-årsjubilerande Nobelpristagaren med olika arrangemang, bland annat den stora utställningen *Meine Zeit. Thomas Mann und die Demokratie*, som visas fram till januari.

Det skulle dröja 23 år innan nästa stora roman, kanske den allra största, *Bergtagen*, utkom. Däremellan hann Mann förvisso skriva den något mindre utvecklingsromanen *Hans kunglig höghet* (1909) och den sedermera berömda långnovellen *Döden i Venedig* (1912), där några av författarskapets huvudteman – konsten och borgerligheten, sexualiteten och döden – får sin första ordentliga genomlysning.

Att årets andra 150-årsjubilar i den moderna tyska litteraturen, Rainer Maria Rilke, karakteriserade det sistnämnda verket som "utspillt bläck", påverkade sannolikt inte Mann i någon högre grad, trots hans stundom något lättretliga självaktning. Måhända kunde han trösta sig med häcklaren Rilkes rosande recension av *Buddenbrooks* ett decennium tidigare, småningom kanske också med att samma roman tio år senare blev det första av hans litterära verk som filmatiserades (stumfilm i regi av Gerhard Lamprecht, 1923).

Mellan de båda inledande globala succéromanerna bröt första världskriget ut, vilket kom att förändra allt, för Mann och för hela världen. Så sent som krigets slutår 1918 gav den kejsartrogne författaren ut en 600-sidig

nationalkonservativ stridsskrift med titeln *En opolitisk mans betraktelser* (skriven under krigsåren, från 1915). I denna med författarens egna ord "överlastade pamflett" liar han sig med delar av periodens tongivande och höggradigt konservativa bildningsborgerlighet och dess välberäknade, i bästa fall aningslösa, flirtande med absolutistiska läror, och med försvaret av det rena intellektets objektivitet i förhållande till politiska och ideologiska särintressen. Den tyska *kulturen*, menade Mann, är till skillnad från den franska och anglosaxiska *civilisationen* "autonom", och den sanna tyska anden bör inte förhålla sig eller förfalla till en banal värld av samhälleliga sakförhållanden. Jo, även den mest kontrollerade världsdiktare kan luras in i wagnerskt hypnotiska trollkretsar.

Mann var knappast ensam om att uppleva de just då rämnande kejsardömena som en plågsam fantomsmärta, eller om att svärmiskt hysa förhoppningar om de eviga värdenas fortsatt hierarkiska ordning. Problemet var bara att pamfletten såg dagens ljus alldeles för sent; kejsardömet vacklade så snart krigets kanoner tystnat och var obönhörligt dödsdömt innan ens bläcket på fredsfördraget i Versailles hade hunnit torka. Icke desto mindre ledde den polemiskt inställda skriften till att en redan mångårig ideologisk osämja mellan Thomas och storebrodern, tillika författarkollegan Heinrich Mann, fick ny fart. "Transnationell politisering" mot "tysk innerlighet", skulle man kunna summera kontroversen mellan de båda syskonen, och där den yngre av dem alltså representerade det sistnämnda.

Redan vid bokens sena utgivning hade emellertid Thomas Mann efter hand frigjort sig från sina mest långtgående positioner och i omgångar ändrat uppfattning på en rad punkter. Det yttersta tecknet på hans gradvisa förvandling från en idealistisk antidemokrat till en "förnuftsrepublikan" i Weimarrepublikansk stil är den suggestiva och E.T.A. Hoffmann-inspirerade novellen *Mario och trollkarlen* från 1930, där han hissade varningsflagg mot fascismens förledande demagogi. Om inte förr, borde de samtida läsarna av den här berättelsen på allvar förstå vem och vad domptören Adolf Hitler var och hur hans tusenårsrike var tänkt att inrättas.

Fem år före det efterlängtrade och för pristagaren själv tämligen givna Nobelpriset 1929 kunde Mann med den svindlande idé- och antibildningsromanen *Bergtagen* släppa taget om sina tidigare ideologiska övertygelser. "Trollberget", som utgör den tyska titeln (*Der Zauberberg*), inhyser här det isolerade

mikrokosmos – ett praktfullt sanatorium och kurhotell för lungsjuka – som får stå modell för den gamla borgerliga världens undergång, som Mann själv var sprungen ur och formad av. Romanen bildar en spelplats för spirituella samtal och debatter om Europas ande och öde, och där sanatoriets båda äldre läromästare, humanisten Settembrini och mörkmannen Naphta, strider om den unge protagonisten Hans Castorps själ. Detta kontrasteras med filosofiska motiv som Mann i sitt författarskap ofta återkommer till, men väl aldrig så litterärt sublimt som i *Bergtagens* mest avgörande scen: Castorps ”snödröm”. Vilsen och förfrusen i den dunkla nattskogens snömassor kommer romanens centralfigur till insikt om att människan inte är blott känsla eller blott förnuft, som de två självutnämnda gamla mentorernas strikt tvådelade världsuppfattning hävdar, utan tvärtom den upplösta motsägelsen mellan desamma – liksom mellan liv och död, kropp och ande.

”Thomas Mann, är inte han jude?” löd en vanligt förekommande fråga i Tyskland under naziåren. Nej, jude var han inte, däremot ingift i den förnämna judiska familjen Pringsheim, vilket tvingade Mann att lämna landet 1933 och likt många andra konstnärer och intellektuella i Tyskland och Österrike ge sig av mot det politiskt neutrala och demokratiska Schweiz. De två äldsta barnen, Erika och Klaus, var vid tidpunkten sedan länge utflugna ur såväl föräldraboet i München som ur landet, och hade tidigare än fadern blivit medvetna om varthän det barkade med Hitlers planer för Tredje riket. Thomas Mann själv förstod detta också, men drog sig i det längsta för att ”svika” sitt Tyskland och sina inhemska läsare genom att fly.

Förespeglarna om att han som upphöjd diktare i det tyska folkets tjänst skulle skonas från det nazistiska barbariet försvann slutgiltigt när den politiska polisen i Bayern konfiskerade den ”statsfientliga” familjen Manns hem sedan nitton år tillbaka. Lyckligtvis befann sig Thomas och Katia vid tillfället på en föreläsningsturné i Schweiz, och stannade helt enkelt kvar där med de yngre barnen till 1938.

Därefter bosatte de sig i USA.

Det är de här erfarenheterna som var den initierande händelsen bakom den kolossala tetralogin *Josef och hans bröder* (1933–43), skriven i schweizisk och amerikansk exil under Hitlers första tio år vid makten. Med utgångspunkt i Första Mosebokens berättelse om Josef och hans många bröder, tecknar romanserien med både breda och fina penseldrag de bibliska trakternas kulturer och religioner, och i synnerhet

grundandet av den judisk-kristna humanism som i Manns ögon nu var starkt hotad av nazismens perverterade tankegods.

”Där jag är, är Tyskland”, lyder det kända citat då Mann inledde sitt nya liv i USA. Och ”Där Goethe är, är jag”, skulle han kunna parafrasera sig själv. Ty den tyska kulturen tog han med sig till sitt nya hemland, och i ett sista litterärt kraftprov, *Doktor Faustus* (1947), kopplade Mann, som gärna såg sig som Goethes ställföreträdare på jorden, samman den tyska andens två absoluta motpoler: just diktaren bakom *Faust* samt den till Mefistofeles utklädd folkförföraren Hitler.

Under brinnande världskrig författade Mann sin uppdaterade Faustmyt, om den känslolokala kompositören Adrian Leverkühn som med sin komplexa konstmusik representerar den mänskliga skaparkraften i all sin glans, men som genom köpekontraktet med fan själv förvandlas till sinnebild av en fallen människa. Samma öde går alltså Manns samtida Tyskland till mötes när man sluter en pakt med sin egen Hitlerdjävul. Leverkühn förkroppsligar i sitt högmod Tysklands utveckling från upphöjd kulturnation till nazistiskt pöbelvälde under hakkorset; en högt begåvad musiker som i valet mellan epigonens sterila uttrycksmedel och geniets gränslösa kreativitet väljer det senare, med benäget bistånd av den mångfaldigt inkarnerade Mefistofeles. Och priset för den momentana berusningen: själslig fördömelse och galenskap.

Ett par år före sin bortgång 1955 flyttade Thomas Mann, tillsammans med Katia, tillbaka till Europa. Dock inte till Tyskland utan åter till Schweiz där de levde med äldsta dottern Erika. Klaus Mann hade snabbare än fadern utnyttjat Faustmotivens samtida sprängkraft och redan 1936 gett ut sin mest berömda roman *Mefisto* (som 1981 blev en uppmärksammas film av István Szabó).

År 1949 tog Klaus livet av sig, precis som hans båda fastrar Carla och Julia hade gjort ett par årtionden tidigare. Så speglar Manns lika framgångsrika som tragiska familjehistoria, från Thomas uppväxt i 1870- och 80-talets Lübeck till den yngsta (favorit)dottern Elisabeths död i Schweiz 2002, ett drygt sekel av Tysklands dramatiska historia och katastrofala öden.

Hur var det nu Klaus skrev i sin dagbok: ”Vilken egendomlig familj vi är! Man kommer att skriva böcker om oss – inte bara om enskilda familjemedlemmar utan om oss som familj.” ■

Martin Lagerholm är litteraturkritiker och kulturskribent.



Påvekandidaten José Tolentino de Mendonça.

LITTERATUR

Poeten som inte blev påve

Portugisen José Tolentino de Mendonça är både framstående poet och katolsk kardinal. Det spekulerades om att han skulle efterträda Franciskus i våras, skriver Henrik Nilsson.

Efter påve Franciskus bortgång i våras tog spekulationerna om vem som skulle efterträda honom genast fart. Bland dem som figurerade som möjliga kandidater till posten fanns portugisen José Tolentino de Mendonça,

som skilde sig från de andra namnen genom att både befinna sig högt upp i den katolska kyrkans hierarki och vara en poet och essäist som åtnjuter stort anseende även bland icke troende läsare och kritiker i sitt hemland. Om han valts hade det varit första gången som en portugis blivit påve sedan Johannes XXI (född Pedro Julião), som under några månader i slutet av 1200-talet innehade ämbetet innan han dog av att ett tak rasade ner över honom.

Konklaven i år följdes särskilt noga på Madeira, där Tolentino föddes som det yngsta av fem syskon 1965. Familjen emigrerade tidigt till den dåvarande portugisiska kolonin Angola, där fadern arbetade som fiskare. Även om poeten ofta har återkommit till sin lyckliga barndom i Afrika rymde den också mörkare stråk. En dikt skulle senare åkalla minnet av hur han vid tidig ålder bevittnade ett mord. I samband med avkoloniseringsprocessen på 1970-talet flyttade familjen tillbaka

till Madeira i den stora flyktingvågen av "retornados" då hundratusentals portugiser tvingades återvända till Europa efter diktatorn Salazars fall.

Vid det här laget har Tolentino en lång akademisk och teologisk karriär bakom sig i Portugal och Italien. Han prästvigdes 1990 och är numera bosatt i Vatikanen, där han utnämndes till kardinal 2019. Några år senare utsågs han till den första prefekten för Dikasteriet för kultur och utbildning inom den romersk-katolska kyrkans kuria. Det gör honom ansvarig för kyrkans förhållande till konst, litteratur och kulturarv – men också för samordningen av världens alla katolska universitet. Positionen är sannolikt lämplig eftersom han ofta har framhållit poesin som ett andligt uttryck av särskilt värde och dess roll som en förmedlande länk mellan människorna och den kristna tron.

Tolentino de Mendonça brukar placeras i katolicismens "progressiva" läger. Som Anders Arborelius

– en annan kardinal som förekom i påvespekulationerna – påpekade i en intervju i *Fokus* i somras, är det emellertid vanskligt att använda politiska analogier för att beskriva teologiska skillnader. Klart är att Tolentino stod på Franciskus nära och att han utan att utmana kyrkans officiella doktriner har uttryckt en relativ öppenhet i frågor som rör homosexuellas rättigheter.

Från elva års ålder studerade den blivande påvekandidaten vid ett prästseminarium, vilket gjorde att han fick tillgång till ett stort bibliotek. Han har dock beskrivit mormodern som sitt livs första bibliotek. Hon kunde varken läsa eller skriva men förfogade över en uppsjö av tradera-de berättelser. Upptäckten i tonåren av den portugisiska poeten Herberto Helder var så omtumlande att den första dikten i Tolentinos debutsamling *Os dias contados* (De räknade dagarna) 1990 fick titeln "Herberto Helders barndom". Inledningsraden "I begynnelsen fanns ön" rymmer inte bara en anspelning på Bibelns skapel-seberättelse, utan också på det faktum att även Helder kom från ögruppen Madeira. Raderna "Jag var nästan en ängel / som skrev / exakta rapporter / om tystnaden", knyter dessutom an till ett tema som skulle bli centralt i Tolentinos egen tankevärld. I en intervju föreslog han en gång att tystnaden skulle klassas som ett av mänsklighet-ens immateriella kulturarv. I en svit kortdikter som kretsar kring samma ämne står att läsa: "Tystnaden kan inte kontrolleras / ingen kan aktivera den / utan att genomkorsa den."

Till rikedom i Tolentinos författarskap hör att han jämte kristen och teologisk litteratur är djupt förtrogen med och påverkad av en rad röster som inte huvudsakligen kommer från den religiösa sfären. Vad den portugisiska litteraturhistorien anbelangar gäller detta inte minst nationaldiktaren Luís de Camões och den moderna klassikern framför andra, poeten Fernando Pessoa. Att Tolentino 2023 tilldelades Prémio Pessoa, den främsta utmärkelsen i den portugisiska

"Det är en poesi djupt förankrad i vardagliga detaljer och erfarenheter. Han kan skriva glödgad kärlekslyrik."

kulturvärlden, säger något om hans ställning. Det senaste nationella provet i portugisiska, obligatoriskt för sistaårs-elever vid naturvetenskapliga och humanistiska gymnasieutbildningar, innehöll delar av ett tal som Tolentino höll på nationaldagen under covid-19-pandemin – jämte utdrag ur Pessoa's diktsamling *Budskap* och Camões 1500-talsepos *Lusiaderna*. I detta tal hänvisade "poetkardinalen" till såväl Ludwig Wittgenstein som till samtida portugisisk filmkonst. Dessutom beto-nade han sammanhållningens betydelse och vikten av att stärka banden mellan generationerna i svåra tider.

Det antidogmatiska draget är avgörande för att förstå Tolentinos dubbla gärning. Han har med uppskattning hänvisat till Simone Weils yttrande om att icke-troende kan stå närmare Gud än troende. En dikt som porträtterar Pier Paolo Pasolini i New York poängterar – i den italienska författarens och filmregissörens anda – banden mellan blasfemin och heligheten. Därtill har han kallat den amerikanska prosaisten Flannery O'Connor för "en andlig mästare" på grund av hennes blick för det trasiga eller rent av monstrosa hos människan. Sedan debuten har José Tolentino de Mendonça gett ut en lång rad diktsamlingar och essäböcker. För några år sedan samlades hans poetiska produktion i volymen *A noite abre meus olhos* (Natten öppnar mina ögon), som därefter kommit i flera upplagor. Som poet brukar han använda det något kortare namnet José Tolentino Mendonça.

Hittills har han varit okänd för svenska läsare, men i höstnumret av den ekumeniska tidskriften *Pilgrim* – med "Eros" som tema – översatte jag hans dikt "Patti Smith tolkar Höga Visan". Titeln ger en fingervisning om

de gränsöverskridningar som Tolentino ägnar sig åt. Det är en poesi djupt förankrad i vardagliga detaljer och erfarenheter. Han kan skriva glödgad kärlekslyrik; en dikt börjar exempelvis med att räkna upp saker som med tiden kan glida ur en människas medvetande, för att sedan mynna ut i insikten om att det kan ta årtal "att glömma någon / som nätt och jämnt såg på oss". Ibland finns här en stor och oförglömlig närvaro vars konturer är så levande att den kan uppfattas antingen som gudomlig eller mänsklig, vilket bidrar till att Tolentino med behållning kan läsas av såväl troende som icke troende. Andra gånger präglas dikterna av en österländsk klarhet och han knyter skickligt an till haikutraditionen. Kopplingen till mystiken är uppenbar i följande kortdikt: "Gud föredrar ofta / att träda in i vårt hus / när vi inte är där."

Den portugisiska poesin har för-visso inte varit lika besatt som den svenska av årstidernas skiftningar som en spegel för tillvarons förgäng-lighet; så är gränserna mellan årets olika delar också något mer diffusa i södra Europa. Men i flera dikter har Tolentino känsligt tecknat melankolin när sommaren går mot sitt slut, som i följande rader: "För första gången begriper jag kylan / i vinden, i vattnet / vi hyr cyklar för att ta oss till kusten / och söka det som återstår / en årstid / där bilderna inte ögonblickligen / går under // även jag vägrar att endast säga / det som kan sägas". I sådana stunder påminns man också om att han i någon mening är en mycket portugisisk poet, som knyter an till en lång inhemsk tradition för vilken havet är centralt och ständigt närvarande.

När konklaven tidigare i år skulle tillsätta den katolska världens överhuvud hörde José Tolentino de Mendonça till de yngre kandidaterna. Det är förstås heller inte omöjligt att han en dag faktiskt blir påve. En rik litterär värld som på ett sublimalt sätt förenar stor bildning med sinnlighet och konkretion väntar hur som helst här på att upptäckas. ■

*Henrik Nilsson är författare och
essäist.*

ANTIKEN

Fascinerande fragment

En ny bok innehåller antika texter som hittats på en soptipp i Egypten. Där finns såväl privata brev och prislistor som litterära klassiker, konstaterar **Martina Björk.**

Till den rad av oförglömliga konstupplevelser jag har haft i mitt liv räknar jag en poesi- och musikafton som ägde rum någon gång i början av vårt millennium. I en sal full av antika skulpturer reciterades Sapfo av en skådespelerska. Hon interfolierades av en harpist ur vars instrument det flödade undersköna toner.

Där satt jag tillsammans med andra bland vita gipsstatyer och förtrollades av hur ung och samtidigt urgammal längtan på detta sätt förmedlades och ackompanjerades. Så blev det plötsligt tyst i diktläsandet, mitt i en mening. Flera ord i dikten saknades.

Någonstans på vägen från Lesbos hade orden försvunnit och gått om intet.

Det var som när man är på väg att somna men plötsligt rycker till. Det var inte så att den magiska stämningen bröts, snarare tvärtom. Det utsagda och okända bjöd på något gåtfullt och lockande. För ett ögonblick funderade jag om jag själv med fantasins hjälp kunde fylla i det som fattades eller om jag bara borde låta tomrummet sväva

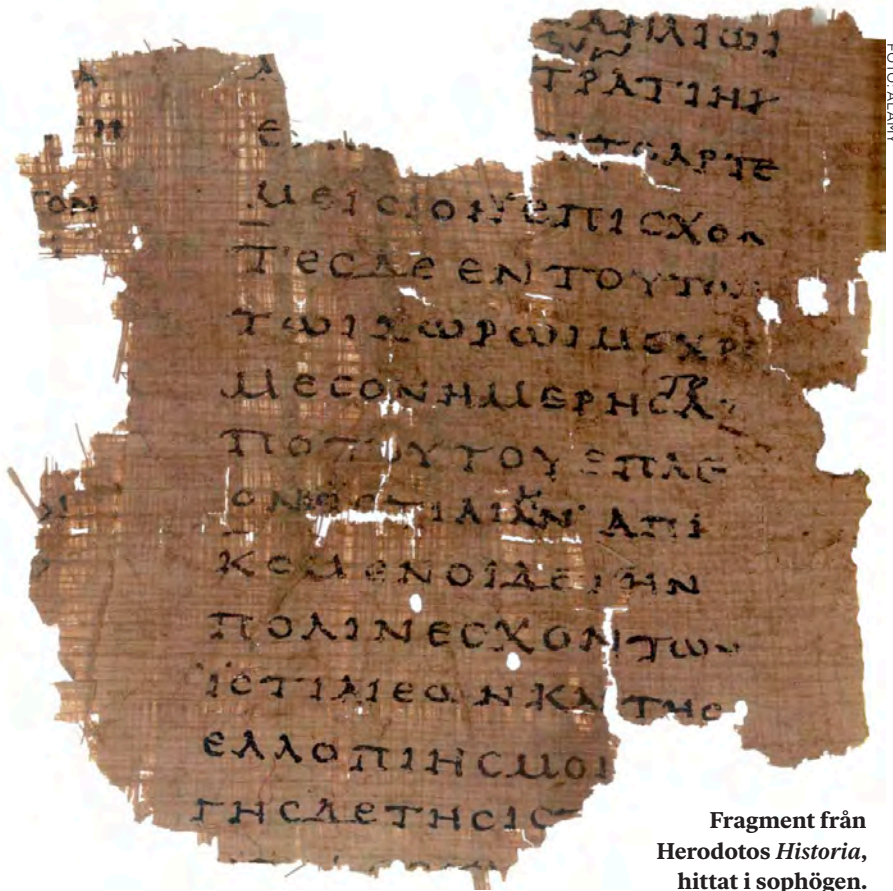
fritt och innehållslöst. Jag valde det sistnämnda, hur otillfredsställande det än kunde te sig.

Så tänkte jag att det ju förhöll sig på samma sätt med de skulpturer som omgav mig. Alla saknade de lemmar. Alla saknade de färg. Men det är ju just som armlös vit gudinna vi känner Venus från Milo. Vem kan tänka sig henne i bemålad originalversion? Det är i sin ofullständighet hon har uppenbarat sig för oss och det är sådan vi beundrar henne. En förkommen lem stör inte helheten så länge det finns en kropp eller ett ansikte.

Jag drar mig till minnes denna gestaltning av Sapphos lyrik när jag läser *Sophögen i Oxyrhynchos* (red. Karl Dunér, Ellerströms förlag). Boken innehåller översättningar med kommentarer av 368 antika papyrusfragment som har hittats på just

en sophög. Texterna har översatts av Daniel Samuelsson, Jan Stolpe, Lars-Håkan Svensson och, i något fall, Jesper Svenbro. I samlingen finns allt från privata brev, prislistor och protokoll till apokryfiska texter och alster av litterära storheter som Sapfo, Platon och Euripides. Tonvikten har lagts på det vardagliga, det som så sällan ger sig till känna i den bevarade litteraturen. En pojke skriver uppfordrande till sin far: om han inte får följa med till Alexandria ska han fortsättningsvis inte tala med honom. En målare skriver en offert för ommålning av ett badrum. En förrymd slav efterlyses som igenkänns på sin gälla röst. En man har sålt en kamel och skriver ett kvitto på köpesumman.

De översatta texterna inramas av läsvärda essäer om den historiska kontexten, författade av Alexander



Fragment från
Herodotos *Historia*,
hittat i sophögen.

Andrée, Paul Linjamaa, Ingela Nilsson och Denis M. Searby. Redaktören Karl Dunér har skrivit förordet.

I slutet av 1800-talet gjorde två Oxfordarkeologer ett enormt fynd i det som en gång var den antika staden Oxyrhynchos i Egypten. På en plats där man dumpat avfall under tusen år hittades bland keramikskärvor och annat skräp en ofattbar mängd papyrusfragment. De flesta var skrivna på grekiska, som blev det officiella språket under Alexander den stores tid och fortsatte att vara det under romersk tid.

Närmare en halv miljon papyrusbitar fraktades till Oxford. Sedan dess har arbetet pågått med att översätta och publicera textfragmenten. Hittills har endast en bråkdel av dem publicerats, omkring 6 000, vilket motsvarar en dryg procent av materialet. Här finns alltså mycket kvar att upptäcka med arbete för generationer framöver. Det är sannerligen en historiens ironi att det som man velat förstöra har bevarats. Man kan jämföra med Pompeji, som faktiskt förstördes och därmed har försetts eftervärlden med ovärderlig kunskap om antiken. Tack vare upptäckten i Oxyrhynchos fick man tillgång till Menanders komedier som tidigare varit kända endast genom citat hos senare författare. Tidigare okända dikter av Sapfo hittades.

Hur väljer man då bland alla dessa fragment om man vill göra en bok för en svensk publik? Ambitionen med urvalet i *Sophögen i Oxyrhynchos* är att det ska uppfattas som ett tvärsnitt av hela sophögens papyrer, som om översättarna kört ner nävarna i högen och sedan översatt det de har dragit upp. Texterna följer varandra i en till synes slumpmässigt ordning. Dunér liknar det gärna vid hur hjärnan och minnet fungerar, som en bank av lagrade minnen som kan dyka upp som fragment i ologisk följd. Ett annat mål har varit att presentera tidigare okända och oöversatta texter. Med några få undantag har redan kända texter utelämnats, såsom till exempel utdrag ur Bibeln och Homeros.

Karl Dunér har inte nöjt sig med att bara göra en bok; han har också skapat ett allkonstverk av projektet. Under en

”En målare skriver en offert för ommålning av ett badrum. En förrymd slav efterlyses som igenkänns på sin gälla röst. En man har sålt en kamel och skriver ett kvitto.”

månads tid gick åttatimmarsföreställningen *Sophögen* på Orienteatern i Stockholm. Det var under arbetet med uppsättningen av Aischylos pjäs *Den fjättrade Prometheus* på Dramaten år 2016 som han kom att intressera sig för Oxyrhynchosfragmenten. Han blev nyfiken på två andra delar i en förmodad trilogi: *Prometheus eldbringaren* och *Den befriade Prometheus*. Ett av de längsta fragmenten kom från Oxyrhynchos. Upplevelsen av fragmenten i scenisk gestaltning beskriver han som överraskande. Paradoxalt nog, skriver han, kändes tystnaden inte som ett tomrum eller en förlust. Istället var det som när ögat fokuserar: man ser en liten punkt i synfältet klart, medan resten är diffust.



Illustration från 1920. Fyndet av den första papyrusen vid Oxyrhynchos.

Kanske måste den antikintresserade lära sig att älska tomrummet, även om det innebär en kamp mot det mänskliga ordningssinnet som vill ha sammanhang. Pusslet är inte komplett när det saknas pusselbitar. Det är frestande att försöka återskapa det som saknas för att få mönster och mening.

Får man då lov att ta sig friheten att gissa sig till vad det en gång har stått? Ingela Nilsson verkar skeptisk till att behandla Sapphos dikter på det sättet. Hon talar om en fragmentsestetik som ”tycks framkalla ett starkt behov av att fylla i och på så sätt bli ett slags medskapande poet, inte sällan hos manliga filologer med en privilegierad position”. Något sådant uppfattar jag dock inte i *Sophögen i Oxyrhynchos*. Texterna behandlas kunnigt, med varsamhet och med respekt.

Ett exempel är Sapphos fragment 95 som presenteras i två versioner. På den vänstra sidan får vi läsa dikten i den version som existerar (om än i svensk översättning). På den högra sidan återfinns ett förslag till rekonstruktion. Här saknas till exempel bokstäver inuti ett ord. En kunnig person i klassisk grekiska kan ganska lätt lista ut vad det ska stå. Versmåttets rytm kan också hjälpa till i tolkningen. I fragmentet till vänster framgår att diktens jag ber någon om att få föras någonstans. I förslaget till höger är denne någon guden Hermes, han som leder själarna till Hades. Det låter som ett högst rimligt antagande, eftersom en av floderna i dödsriket, Acheron nämns. Så faller allt på plats.

Det tomma är därmed inte längre innehållslöst och svävar inte fritt. Det var öppet för tolkning och fylldes av något som var större än en gissning. Tomheten hade också ett ansikte och en kropp, som visade sig för den som skärpte sina sinnen.

Sapphos sentida kollega och beundrare Tomas Tranströmer låter det illustreras i slutorden av sin dikt ”Vermeer”:

Och det tomma vänder sitt ansikte till oss och viskar

”Jag är inte tom, jag är öppen”. ■

Martina Björk är fil dr i latin i Lund.

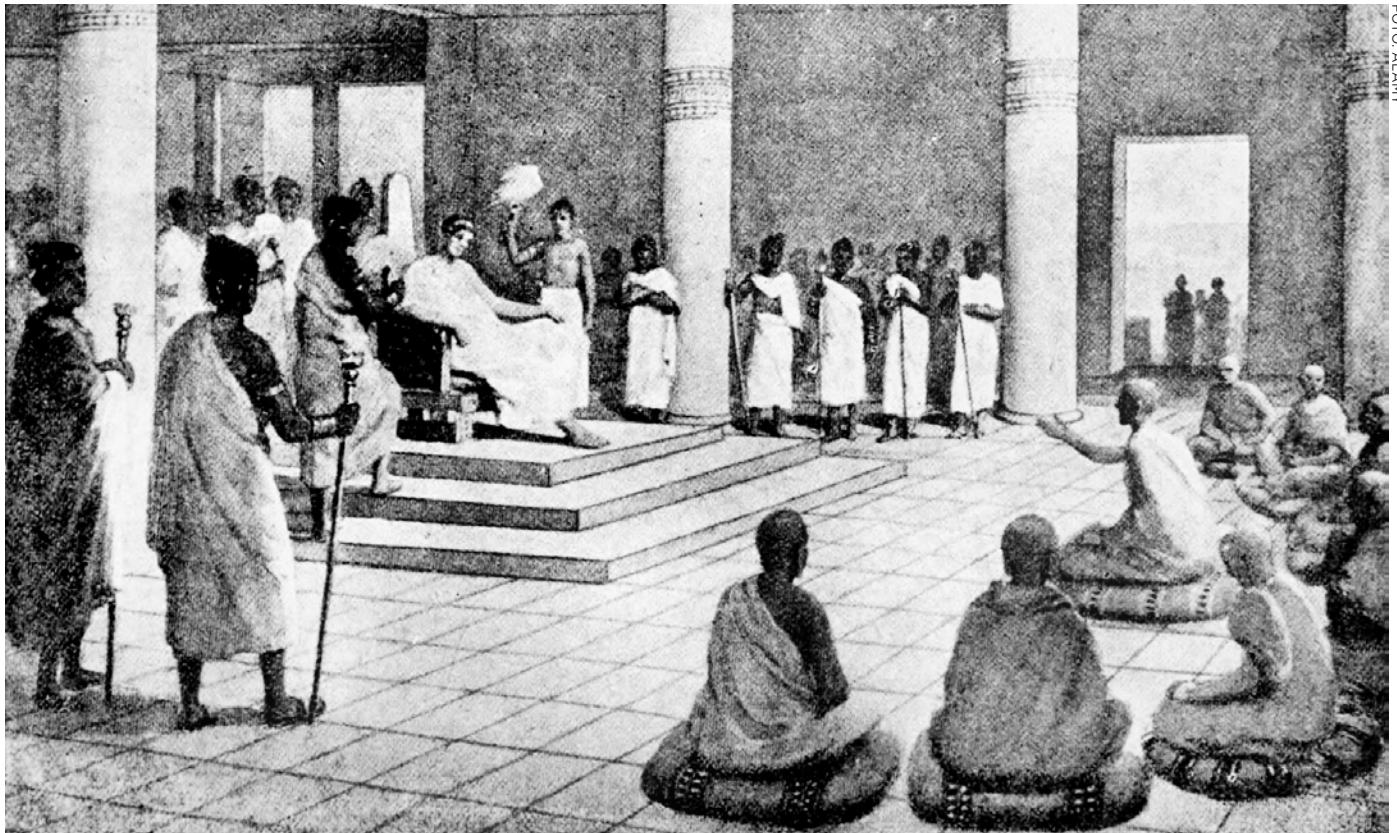


FOTO: ALAMY

Kung Milinda ställer frågor.

RELIGION

Vägen till nirvana

The Questions of Milinda skildrar mötet mellan en grekisk kung och en buddistisk munk. Det är en av buddismens centrala texter som nu har kommit på engelska, skriver Carl Rudbeck.

Humanistiska forskare predikar ofta ett woke-evangelium, som mest verkar gå ut på att alla olyckor och allt lidande här i världen kan läggas döda vita män till last. Det tycks som att dessa

forskares främsta ambition är att gräva humanioras grav.

Man kan hoppas på ett slags tillnyktring. Humanisterna borde syssla med mer väsentliga ting, som att hålla det förflutna vid liv och göra det tillgängligt för dagens publik. Hur begränsad den än må vara. En inte oviktig del av denna verksamhet är att se till att gamla texter på döda språk översätts till levande språk. Handböcker i all ära, men de kan aldrig ersätta originaltexter.

På just den punkten har dagens läsare det bättre förspant än vad som någonsin tidigare har varit fallet. Idag finns det genom I Tatti Renaissance Library, som nu omfattar ett hundratal volymer, möjlighet att läsa vad renässansens ledande tänkare skrev på latin.

Numera finns också Murty Classical Library of India som snabbt har blivit en oersättlig källa för alla som har det minsta intresse för världens folkrikaste nations kultur. Också här

rör det sig om tvåspråkiga utgåvor med originalet – som kan vara sanskrit, pali, urdu och många andra språk – på vänster sida och engelska till höger. Dessa volymer visar att det fortfarande görs viktiga insatser inom humaniora, men det är förstås jobbigare att lära sig sanskrit än att tota ihop ett par hundra sidor om någon snart bortglömd samtida koryfé. Det senaste tillskottet till denna serie är remarkabelt och är inte bara av religionshistoriskt intresse utan också filosofiskt. Det rör sig om en utgåva av en av buddismens centrala texter *Milindapanha* eller *The Questions of Milinda* (Harvard University Press), översatt från pali och kommenterad av den amerikanska professorn Maria Heim. Hennes kommentarer hade gärna fått vara mera utförliga men det har redan blivit en tjock bok. Den som vill veta mer har ju nätet eller specialverk som den outhärliga *Princeton Dictionary of Buddhism* att tillgå.

Historiens börjar med Alexander

den stores invasion av Indien på 320-talet f.Kr. I kölvattnet av invasionen etablerades den så kallade gandhara-civilisationen, där indiska och grekiska inslag mötte varandra. Där regerade någon gång strax före vår tideräknings början en kung vid namn Menander, som kan ha varit förebilden för kung Milinda i föreliggande bok. Som så mycket annat i tidig indisk historia är det ont om säkra fakta och säker datering och alltså fritt utrymme för mer eller mindre fria spekulationer.

Till skillnad från många av dagens regenter var Milinda en tänkande kung som ”älskade debatt och diskussion och var angelägen att samtala med materialister, sofister och andra sådana personer”. Tyvärr visade det sig vara ont om sådana i Milindas huvudstad Sakal. Så han fick leta annorstädes.

Efter ett långvarigt sökande fick kungen till slut höra talas om en munk vid namn Nagasena, som han kallade till sitt hov. Där började han ställa svåra filosofiska och teologiska frågor. Om detta möte mellan Menander/Milinda och en annars okänd munk verkligen har ägt rum är osäkert. Vad som däremot är säkert är att det skriftliga resultatet av denna nu två tusen år gamla debatt mellan en vetgirig kung och en vis asket har blivit en klassisk text som ställer frågor som fortfarande upptar teologer och filosofer. Ja, egentligen alla som då och då ställer sig frågan om vad allt egentligen går ut på har något att lära av denna dialog. Nagasenas svar blir kanske dock ibland lite väl omständliga för nutida otåliga läsare.

Utgångspunkten är att allt är lidande. Det upprepas ständigt eftersom vi återföds. Hur vi reinkarneras bestäms av karma – tidigare handlingar som har avgjort vår nutida position i skapelsen. Lite vanvördigt skulle man kunna över-sätta karma med ”som man bäddar får man ligga” i en till synes oändlig kedja av födelse, lidande och död. Denna tröstlösa följd av eländigt liv kallas samsara.

Nagasenas svar på Milindas 262 frågor har ett övergripande syfte: att lära kungen hur man bryter denna kedja av meningslöst lidande för att

”Denna nu två tusen år gamla debatt mellan en vetgirig kung och en vis asket har blivit en klassisk text som ställer frågor som fortfarande upptar teologer och filosofer.”

uppnå *nirvana* eller, som det heter på pali, *nibbana*. Det är det totala utslocknandet, som utplånar ålderdom och död och innebär ett slut på allt lidande. Det är den absoluta intigheten men också ”frid, lugn, lycka, glädje, renhet, svalka”. Här är det inte helt lätt att följa med, eftersom intet ändå tycks vara något.

Milinda är lite inne på samma linje när han ställer en snärjande fråga: Vad är poängen med att be i ett buddistiskt tempel när Buddha inte längre finns, eftersom han uppnått slutgiltigt nirvana. Nagasena måste uppbåda all sin dialektiska fingerfärdighet för att förklara för den skeptiska kungen att det nog ändå kan vara bra att be även om föremålet för bönen inte finns.

Vid läsning av den här boken har jag ibland undrat om buddismen är en religion. Svaret är förstås ja men i mångt och mycket förefaller den i lika hög grad vara en etik för att inte säga en teknik för att få slut på eländet, ett slut på lidandet.

För att få kungen att fullt förstå detta måste Nagasena först verkställa en radikal för att inte säga brutal dekonstruktion av vad det innebär att vara en person, en individ med ett själv. Det börjar med att Milinda frågar munken: ”Vem är du?” Han

svarar: ”Mitt namn är Nagasena.” Men det är bara ett namn, det finns ingen person där. Nagasena är inte identisk med sina kroppsdelar. Han jämför sig med en vagn som inte är identisk med sina hjul eller andra delar. Först när de sätts samman på ett visst sätt blir det en vagn. Men ingen enskild del är en vagn, det finns ingen ”vagnessens”. Det som vi kallar ett ”jag” eller ett ”själv” och som vi inbillar oss finns med oss från födelse till död finns egentligen inte. Det är bara en ström av kroppsliga och själsliga upplevelser. Här finner vi, skriver Maria Heim, den anti-essentialism som är så central i buddistisk filosofi.

En fråga som ställs är: Är jag idag samma jag som jag var igår? Om vi tänder en ljuslåga med lågan från ett annat ljus – talar vi då om samma låga? I sin bok *Losing Ourselves* från 2022 tar den amerikanska filosofen Jay Garfield denna text som utgångspunkt för att visa att vårt själv är en illusion och att livet blir mycket bättre när vi inser detta.

Ett genomgående tema är strävan att klippa av alla affektiva, känslomässiga band med världen. Känslor leder till önsknningar som leder till hopp om förändring som leder till blivande och vidare till födelse. Och ”där det finns födelse finns det ålderdom och död och med dem sorg och lidande”. Målet är att få ett slut på detta. Man måste då avstå från världen och Nagasena räknar upp de tjugo krav som måste uppfyllas, till exempel ensamhet, disciplin, mildhet och hemlöshet. Den hemlöse asketen måste ha en saffransfärgad klädedräkt och raka sitt huvud. Att ha hår innebär sexton nackdelar som alla noggrant räknas upp. Skalliga kan alltså finna tröst i denna bok.

När Nagasena svarat på alla dessa frågor omfattar Milinda buddismens sanningar. Han överlämnar sitt kungarike åt sin son. Han väljer fattigdom och hemlöshet och uppnår till slut den vishet som befriar honom från återfödelse. ■

Carl Rudbeck är författare och fil dr i litteraturvetenskap.



Porträtt av gammal kvinna av Monogrammisten I.S. från 1651.

KONST

Rembrandts gåtfulle samtida

En aktuell utställning visar den anonyme 1600-talskonstnären Monogrammisten I.S, skriver Ebba de Faire.

I Östergötlands museum möter besökaren en blick från 1600-talet. På väggen hänger målningen *Gummhuvud* – ett åldrat och allvarligt ansikte som stiger fram ur mörkret. Kvinnan har huvudet lätt böjt och en randig huvudduk som återges med nästan mikroskopisk precision. Ingen vet vem hon var. Och lika ovisst är vem konstnären är. Han – eller hon – har i forskningen fått namnet "Monogrammisten I.S." Det är en av den nederländska guldålderns mest svärfångade gestalter. På 1600-talet var Nederländerna världens konstcentrum. Det var en tid då handeln

och vetenskapen blomstrade och konsten flyttade in i vardagsrummen. Aldrig tidigare har ett så litet land haft så många målare och samlare. Mellan fem och tio miljoner målningar tros ha tillkommit under seklet, men mindre än en procent finns kvar. Varje anonym signatur blir därför en upptäckt för konsthistoriker på jakt efter bortglömda röster.

Jakten på Monogrammisten I.S. har pågått i mer än 100 år. Första gången som konstnären dyker upp är 1904, när österrikaren Theodor von Frimmel noterar ett porträtt av en gammal kvinna i Wien. Senare identifieras ett trettiotal målningar med en stil som förenar nederländsk precision med något mer främmande. Det är en konst som rör sig bort från högtidliga porträtt och religiösa motiv och istället stannar vid det kroppsliga och jordnära: gamla kvinnor, blinda män, läsande enstöringar och ansikten som provar gränserna för skönhet och värdighet.

Kanske är det just denna känsla av *otherness*, denna frånvaro av klassisk skönhet, som gör verken så angelägna i vår egen tid. Dessa studier kallas *tronies* – ansikten som inte föreställer specifika personer utan uttryck och ålder.

Tekniska analyser med infraröd reflektoring och röntgen visar att Monogrammisten I.S. målade med säker hand och ofta utan underteckningar. Pigmenten – blyvitt, azurit, cinnober och jordfärger – är de samma som i Rembrandts krets. Men blicken är egen. Konstnären ser det slitna, det kantstötta, och skildrar det med en tyst empati.

Utställningen *Master I.S. – Enigmatic Contemporary of Rembrandt*, som fram till augusti visades på Serlachiusmuseerna i Finland och sedan kommer till Museum De Lakenhal i Nederländerna, samlar för första gången ett drygt dussin av dessa verk. Den pågående utställningen är en del av ett större arbete med att återupprätta Monogrammisten I.S. som en av den holländska barockens mest originella röster. Här framträder ett

"Det är en konst som rör sig bort från högtidliga porträtt och religiösa motiv."

konstnärskap som länge har funnits i skuggan, men som i sina närstudier av människans ansikte talar till oss med förbluffande närhet. Det är ett projekt som också pekar på Sveriges roll i den europeiska konsthistorien.

Detaljerna avslöjar oväntade berättelser. I flera verk syns randiga huvuddukar med gulbruna och grå linjer, vars vävstruktur påminner om daladräll och bandväv från Östersjöområdet. Textilhistorikern Marieke de Winkel har noterat att mönstret i *Gummhuvud* liknar randiga band från Siljansbygdens sockendräkter.

Det lokala kulturarvet formades i isolering men stod samtidigt i kontakt med de internationella handelsvägarna.

Fyra av Monogrammisten I.S. verk finns idag i svenska samlingar, med provenienser som ibland går tillbaka till 1600-talet. Ett nu förlorat verk, *A Clergyman in a High Room*, hade sin sista kända placering i Kisa i Östergötland. När målningarnas vägar kartläggs framträder ett kulturhistoriskt nätverk där Sverige inte bara var mottagare utan en aktiv del av den europeiska konstcirkulationen. Den ovanligt höga koncentrationen av hans verk i Sverige har väckt frågor. Kanske arbetade han aldrig enbart i Leiden – kanske nådde han själv Östersjöområdet, lockad av handel och beställare i norr.

Till sist står vi åter inför kvinnans ansikte i Östergötlands museum. Inga dödsallar, inga timglas – men varje hudveck bär tidens gång. *Gummhuvud* blir en stilla påminnelse om livets förgänglighet och de osynliga vägar som konst och människor färdats.

Monogrammisten I.S. förblir en gåta, men genom tyget och genom Sveriges museer anas konturerna av hans värld. ■

Ebba de Faire är konstantendent vid Östergötlands museum.

KULTURRÅDET

Donnersmarcks återkomst



BENGT OHLSSON
är journalist och
författare.

”Det är en intelligent historia, utan att i tid och otid påminna oss om det medelst formmässiga abrovinker.”

Florian Henckel von Donnersmarcks *De andras liv* från 2006 är en film som berör mig allt starkare varje gång jag ser den. Men numera ser jag den helst ensam, eftersom jag halvt bryter samman och inte riktigt kan förklara varför.

Berättelsen om Stasiofficeren Gerd Wiesler som börjar avlyssna en dramatiker i hopp om att hitta något komprometterande tog världen med storm, som det heter, och kammade hem en Oscar för bästa utländska film.

Man får nog gå till titlar som *Citizen Kane*, *Kvarteret Korpen* och *Fucking Åmål* för att hitta motsvarigheter där det är så uppenbart att just här och just nu står alla planeter helt rätt för den här filmskaparen.

Donnersmarck är mästerlig på att skildra den ”lilla” människans försök att hålla sig flytande genom historiens strömmar, forsar och grynnor. Pliktmänniskan Gerd Wieslers förändring, och hans uppror mot det förtryckande maskineri där han länge varit en pålitlig kugge, är inte av det storvulna slaget, men det får både ödesdigra och livsavgörande konsekvenser. *De andras liv* är en stillsam uppmaning åt oss att följa vårt samvete även om det kostar oss dyrt – och en erinran om att frukterna av vårt motstånd kanske kommer att skördas långt senare, bortom vår horisont.

Filmen öppnade Hollywoods dörrar på vid gavel för Donnersmarck. Förväntningarna var höga på thrillern *The tourist*, med Angelina Jolie och Johnny Depp, men resultatet blev förvirrat och famlande; en film som aldrig hittar sin form.

I *Never look away* från 2018 är han tillbaka i Tyskland, närmare bestämt i Tredje riket. I inledningsscenen vallas pojken Kurt Barnert av sin unga och excentriska moster Elisabeth genom en utställning av ”urartad konst”. Guiden förklarar pedagogiskt att den här sortens tavlor måste vara sprungna ur ett sjukt sinne.

Elisabeth förirrar sig alltmer in i ett högsåpat tillstånd och skickas till ett sinnessjukhus av familjen. Det dröjer inte länge innan hon sopas undan i den nazistiska ”renhållningen” och möter döden i gaskammaren.

Vi får följa Kurt Barnert upp i vuxen ålder, i hans försök att förvalta den konstnärliga talang som hans moster upptäckte tidigt. Vilket inte är det lättaste. Konstskolorna drivs nu av de sovjetiska ”befriarna” som har sina bestämda åsikter om

vad som är god respektive småborgerlig konst.

Just innan Berlinmuren reser sig runt östtyskarna flyr Kurt och hans flickvän till väst, där det återigen är nya estetiska riktlinjer som gäller; där målerikonsten är dödförklarad och man hellre ska begrunda en potatis som pendlar i ett snöre...

Är man på det snorkiga humöret kan man tycka att detta är enkla poänger, men ingen kan påstå att de saknar aktualitet, och Donnersmarck hamrar in dem med lätt och lekfull hand. Han har en förmåga att låta sina gestalter göra stora förflyttningar över tid och rum utan att brista i sina omsorger om det lilla, att dröja under bråkdelen av en sekund vid en detalj som sprider en diffus oro, och som ligger kvar som en skärande ton i bakhuvudet.

Skådespeleriet är torrt och sakligt och tar fasta på talesättet att det är publiken som ska beröras, inte aktörerna.

Det är en intelligent historia, utan att i tid och otid påminna oss om det medelst formmässiga abrovinker. *Never look away* är rakt och traditionellt berättad, men med svindlande många bottenar; en film som bjuder på aha-upplevelser långt efteråt. Filmens mörka centrum är den samvetslöse läkaren – eller ”professor”, som han så ofta påpekar – Carl Seeband, som inte bara skickar Elisabeth i döden, utan även efter kriget fortsätter att kasta sin skugga över Kurts liv, utan att denne är medveten om det.

Hur deras uppgörelse gestaltas ska inte avslöjas här, men det kom som en överraskning åtminstone för mig.

De enda bristerna hos filmen finns i den intetsägande internationella titeln – i original heter den *Werk ohne Autor*, vilket knappast känns ogörligt att översätta – och den yxiga affischen, som utlovar något slags blekare variant av *Kanonerna på Navarone*.

Men låt er inte avtändas av de här marknadsföringsmässiga självmålen.

Inte heller av att den verkliga förebilden till Kurt Barnert, den nu 93-årige konstnären Gerhard Richter, har avfärdat Donnersmarcks verk i bittra ordalag.

Never look away är en film jag kommer att återvända till flera gånger, men först efter att ha tagit några djupa andetag. Det är en vindlande, otäck och trösterik färd den bjuder på. ■

Ge bort lite bildning i jul!

Ta del av erbjudandet på axess.se/jul25



Vill du ge bort en julklapp som varar länge?
Axess magasin värnar klassisk bildning. Här kan du läsa fördjupande analyser av politik, samhälle, litteratur och historia. Vi anlitar Sveriges vassaste och kunnigaste pennor, så att den som läser Axess ska kunna förstå världen mer nyanserat.

Nina Solomin, Chefredaktör



- ☐ Jag är vill ge bort 9 nr (helår) av Axess för 499 kr (kod 1324)
- ☐ Jag är vill ge bort 18 nr (två år) av Axess för 999 kr (kod 1325)

Tidning och faktura kommer först efter årsskiftet.
Vid utlandsprenumeration kan porto tillkomma.

AXESS

Erbjudandet gäller till 28 februari 2026.

Gåvoprenumerationen ska skickas till:

Namn: _____

Adress: _____

Telnr: _____

Fakturan skickas till:

Namn: _____

Adress: _____

E-post: _____

Telnr: _____

Mottagaren
betalar
porto

Axess Magasin

c/o Flowy Information AB
SVARSPOST
20642433
110 07 Stockholm

KRITIK

RECENSIONER AV INTERNATIONELL FACKLITTERATUR



72 LARS-HÅKAN SVENSSON OM ROBERT FROSTS KOMPLEXITET

■ *Love and Need. The Life of Robert Frost's Poetry*
Adam Plunkett

80 HÅKAN LINDGREN OM MASKINER MED BEGRÄNSNINGAR

■ *The AI Con. How to Fight Big Tech's Hype and Create the Future We Want*
Emily M Bender och Alex Hanna

87 MATS FÄLT OM EN PRESIDENT MED FLÄCKIGT FÖRFLUTET

■ *La photo. Pétain–Mitterrand: l'histoire secrète du document qui aurait pu bouleverser la V^e République*
Patrice Duhamel

77 LARS ÅBERG OM MUSIKJOURNALISTIK AV BÄSTA MÄRKE

■ *Men of a Certain Age. My Encounters with Rock Royalty*
Kate Mossman

84 THEO VAREMAN OM RYSKA MIGRANTER I OSMANSKA IMPERIET

■ *Empire of Refugees. North Caucasian Muslims and the Late Ottoman State*
Vladimir Hamed-Troyansky

89 PJ ANDERS LINDER OM EN STRIDBAR HÖGERMAN

■ *Buckley. The Life and the Revolution That Changed America*
Sam Tanenhaus

POESI

Poeten Robert Frost i nytt ljus

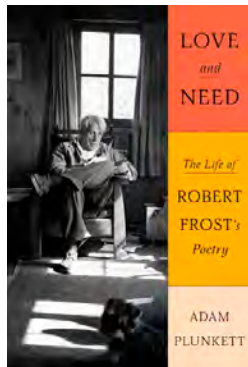
Vid sidan av kolleger som Pound och Eliot ansågs Robert Frost i regel vara en "lätt" poet. En ny studie avtäckar oanad komplexitet i både dikt och liv. Av Lars-Håkan Svensson.

Kort efter presidentvalet i november 1960 blev den 85-årige poeten Robert Frost uppringd av den tillträdande presidenten John F Kennedy. Kunde han tänka sig att framträda med en nyskriven dikt vid installationen den 20 januari? Nja, en ny dikt skulle bli svårt, menade Frost men var villig att läsa en äldre dikt som Kennedy också nämnt: "The Gift Outright" från 1935.

Frost blev därmed den förste diktare som medverkade vid en presidentinstallation. Han var sedan länge USA:s mest kände, läste och hyllade poet. Kennedy var själv en av hans många läsare och brukade avsluta sina tal med slutraden i en av Frosts mest älskade dikter: "And I have miles to go before I sleep". Att de båda kom från nordöstra USA och att Frost hade stött Kennedy i valkampanjen och till och med kallat honom "en puritan från Boston" gjorde säkert också sitt till. Frost var en mässterlig föreläsare och recitator, en publikdomptör. Vad kunde gå fel?

Fel gick det likväl nästan. När Frost inställde sig medförde han trots allt en nyskriven, ganska svulstig dikt som kungör att USA står inför "a golden age of poetry and power". Men sol-ljuset var så starkt att Frost inte kunde se orden på papperet och kom av sig. Publiken, inklusive presidentparet, började skruva på sig. Då lade Frost resolut sitt manus åt sidan och deklamerade "The Gift Outright" ur minnet med klar och kraftfull röst. Den gamle scenräven hade vänt ett hotande fiasko till triumf.

I en ny bok med titeln *Love and Need* – ett citat ur en Frostdikt om två luffare – utnämner kritikern Adam Plunkett situationen till Frosts "mest offentliga ögonblick". Han gör det nästan i förbigående, men så är hans syfte heller inte



■ *Love and Need. The Life of Robert Frost's Poetry*

Adam Plunkett,
Farrar, Straus and
Giroux, 2025.

att skriva en konventionell biografi över Frost utan att se Frosts liv och verk som en helhet, vilket antyds i bokens undertitel: *The Life of Robert Frost's Poetry*.

Det rör sig alltså inte bara om att skildra de yttre händelserna i Frosts liv och hur de på ett allmänt plan återverkade på honom, utan om att genom en närläsning av brev, essäer, anteckningar i arbetsböcker och inte minst hans dikter avläsa vad man skulle kunna kalla hans inre biografi. Även Frosts familj, vänner och kritiker inbegrips i denna analys av hans liv och hans dikters liv. Samtidigt är det en kritisk granskning av den bild av Frost som har getts i en tidigare, för hans anseende förödande biografi av Lawrance Thompson, Frosts "vän och angivare". Detta sker dock inte genom ett frontalan grepp. I Plunketts bok är Thompson bara en av flera aktörer: bokens centrum är hela tiden den komplicerade Frost och dennes till synes enkla men i grunden mycket komplexa poesi.

Det är en mycket engagerande bok Plunkett har skrivit. Han har sinne för poeten Frosts okynne, mångtydighet och djup och förmedlar en stereoskopisk bild av privatpersonen Frosts komplicerade natur, även den okynnig och mångtydig och ibland genomkorsad av mörka, depressiva stråk. Han skriver välformulerat, klart och helt jargongfritt, vilket inte hindrar att man ibland måste läsa långsamt och uppmärksam: bara så blir de intrikata perspektivskiftena i Frosts till synes rättframt enkla dikter tydliga.

Det är på sätt och vis paradoxalt. Frost har länge gällt för att vara "lätt", till skillnad från sina "svåra" modernistkolleger TS Eliot och Ezra Pound. Men enkelheten är skenbar. Plunkett visar hur många av Frosts dikter, särskilt

de tidiga och mest kända, som ”The Road Not Taken”, rymmer en i dikten outtalad slutsats, medan poängen i de senare dikterna ofta presenteras först för att sedan broderas ut i resten av dikten.

Paradoxer präglade också Frosts person och livshistoria. Han är yankee men föddes i San Francisco 1874; det var först efter faderns tidiga död som han kom till New England, där han sedan var bosatt i stort sett hela sitt liv – och på en lång rad orter som samtliga vårdar hans minne. Han studerade vid ansedda lärosäten – Dartmouth och Harvard – men hoppade av båda eftersom de, sade han, inkräktade på hans intellektuella oberoende.

Istället blev han bonde, men hade svårt att bli tagen på allvar av andra bönder som såg honom som poet, medan poeter betraktade honom som bonde. Däremot gjorde han trots sina okonventionella undervisningsmetoder stor lycka som skollärare och så småningom som professor utan akademisk examen. Det var emellertid inte farmare eller lärare Frost ville bli utan poet. Det visste han tidigt men debuterade inte förrän som 39-åring 1913.

Då hade han sålt den gård hans farfar hade gett honom och med hustru och fyra barn flyttat till England, där han träffade nyskapande poeter som W B Yeats och Pound, som skrev en uppskattande recension av hans första bok. (Långt senare, 1958, gjorde Frost Pound en gentjänst genom att bidra till att denne slapp rättegång för sina propagandainsatser för Mussolini och fick flytta tillbaka till Italien.) Frosts viktigaste bekantskap i England var emellertid den tidigt döde kritikern och poeten Edward Thomas, som han beskrev som ”den ende bror jag haft”. Thomas recenserade Frosts två första böcker (en av dem inte mindre än tre gånger), som utkom i England trots sin innehållsliga förankring i nordöstra USA.

När Frost flyttade tillbaka till USA 1915 hade *North of Boston*, hans andra brittiska samling, utkommit i USA och i ett slag lagt grunden för hans berömmelse. Under de följande två decennierna växte hans anseende snabbt; han vann Pulitzerpriset tre gånger (det skulle bli fem totalt) och blev närmast en institution som *writer-in-residence*, ambulerande föreläsare och recitator av egna och andras verk.

Privat drabbades han av svåra motgångar:

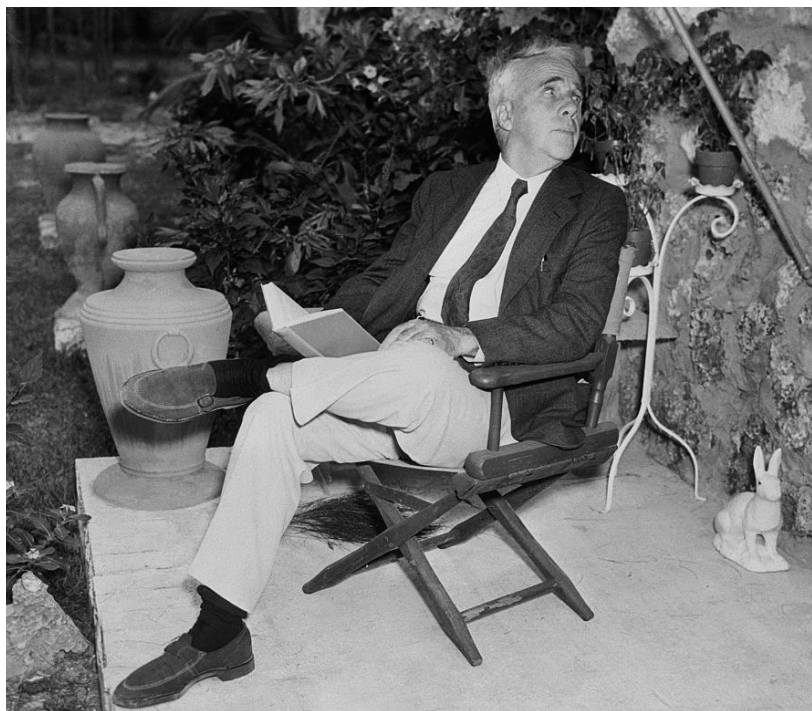


FOTO: ALAMY

systemen Jeanie blev mentalsjuk, en dotter dog i barnsäng, en annan togs in på psykiatrisk klinik, sonen Carol begick självmord och hustrun Elinor dog 1938, 64 år gammal. Efter detta skrev Frost mindre, ofta i en mer reflekterande, enligt många mindre framgångsrik stil. Den offentliga karriären fortsatte emellertid. Han utnämndes till hedersdoktor på så många universitet att han till slut kunde låta tillverka ett täcke av alla kragar som åtföljt utmärkelsen.

Den långa rivaliteten med T S Eliot bilades. Vid en middag 1957 kallade Eliot honom ”den främste nu levande anglo-amerikanske poeten”; Frost blev först mållös men replikerade sedan: ”Det finns ingen på någondra sidan Atlanten som jag hellre vill höra det från.” 1962 besökte han Sovjetunionen, där han träffade Chrusjtjov och enades med honom om att USA och Sovjet skulle konkurrera inom kultur och vetenskap, inte militärt. 1963 dog han, aktiv in i det sista.

Redan under Englandsåren hade Frost genom flitig korrespondens med vänner, elever och kolleger utrett sina syften och lagt grunden för hur hans poesi borde förstås och bedömas. 1925 träffade han en student, Lawrance Thompson,

Robert Frost (1874–1963) har ofta avfärdats som en ”lätt” poet, men enkelheten är skenbar.

Forts. →

Nobelpristagaren
Seamus Heaney tog
intryck av Frosts sätt
att skriva om exis-
tentiella frågor.



FOTO: GETTY IMAGES

som så småningom fick i uppdrag att skriva hans biografi – med förbehållet att den inte skulle tryckas förrän efter Frosts död. Thompson var ett ödesdigert val. När biografen utkom i tre mastiga volymer – totalt över 2 000 sidor – förmedlades ett porträtt av Frost som starkt avvek från den gängse bilden av honom som godmodig lantlig *trickster*.

Under arbetets gång hade Thompson, som haft full tillgång både till Frosts person och till hans manuskript, utvecklat en stark antipati mot sitt föremål, så stark att Helen Vendler i en inflytelserik recension kallade Frost "ett monster". Och i den sista volymen tryckte Thompson ett register över Frosts samtliga brister och menade att hans främsta drivkraft var ett outsinligt hävdelse- och vedergällningsbehov. För Frost, påstod han, var livet som en tävling där det gällde att krossa alla motståndare.

Thompsons framställning av sin forne mästares leverne och person var hård och tendentiös men samtidigt så detaljerad i faktahänseende att den inte kan förbigås. Men ifråga om

Frosts tillkortakommanden har senare biografier reserverat sig. Thompson byggde i för hög grad på Frosts självföreläuser, har man menat, och förstod sig heller inte på hans temperament.

Dessutom har det skett en omvärdering av hans insatser som poet. Redan på Frosts 85-årsdag hade New York-professorn Lionel Trilling kallat hans poesi "skräckinjagande". Vad Trilling och även andra kritiker avsåg var att Frosts till synes underfundiga och stillsamma poesi inte saknar mörker och djupt allvar. Man har också framhållit att Frost faktiskt var en lärd poet som ofta i sina dikter gick i närkamp med klassiska förebilder fastän han inte briljerade med citat på främmande språk som Eliot; Frost hade bättre kunskaper i klassiska språk än Pound och Eliot, heter det ofta.

Han visade sig också till mångas överraskning användbar för yngre poeter. Den nordirländska kritikern Edna Longley har berättat att det väckte uppmärksamhet när hon vid ett

föredrag i New York framhöll vilken stor roll Frost spelade för de nordirländska poeter som framträdde på 1960-talet med Seamus Heaney i spetsen. Vad Heaney fäste sig vid var att Frost skrev med stor skärpa om existentiella frågor samtidigt som han utgick från vardagliga, lantliga sysslor av det slag Heaney såg runt omkring sig och själv skrev om. Heaneys yngre kollega Paul Muldoon har sagt samma sak och även uttryckt stor beundran för Frosts förmåga att tyckas säga en sak och på samma gång mena något annat – en förmåga som kändes relevant och användbar i oroligheternas Irland.

Att den klassiskt skolade farmaren från New England slog an bland 1970-talets nordirländska poeter är ytterligare en talande aspekt av den Frostrekonstruktion som har ägt rum de senaste decennierna och som Plunkett nu tar till en ny nivå. Plunkett bygger – förutom på Thompsons detaljerade levnadsteckning – på en rad studier som nyanserat vår syn på personen Frost och fördjupat vårt sätt att förstå hans poesi: till exempel William H Pritchards *Robert Frost. A Literary Life Reconsidered* och Jay Parnis fylliga och lättlästa *Robert Frost. A Life*. Den Frost som framträder här är en ytterst medveten poet som väl kan mäta sig med de etablerade modernisterna men arbetar med andra medel och som till skillnad från dem öppet eftersträvar att nå ut till en stor publik.

Allting talar för att Plunkett är en akademiskt skolad kritiker, men han avstår nästan helt från att i sina analyser och fotnoter referera till de Froststudier som nämns i bibliografin. Han har också gett sin bok en dramatiskt effektiv struktur, som kunde ha anstått en roman: den börjar med att skildra Frosts och Thompsons första möte, som ägde rum 1925, då Frost, den uppburne mästaren, besöker det universitet där Thompson är student. Därefter dröjer det 250 sidor innan de möts igen och Thompson får erbjudandet att bli Frosts levnadstecknare.

Och ganska snart, om vi får tro Plunkett, börjar Thompsons syn på Frost förändras. Vad den antipati han utvecklar beror på är däremot svårt att fastställa: Plunkett bestämmer dess början till någon gång efter 1938, då Elinor Frost avlidit och Frost bekänner att han för-

”Han har sinne för poeten Frosts okynne, mångtydighet och djup och förmedlar en stereoskopisk bild av privatpersonen Frosts komplicerade natur, även den okynnig och mångtydig och ibland genomkorsad av mörka, depressiva stråk.”

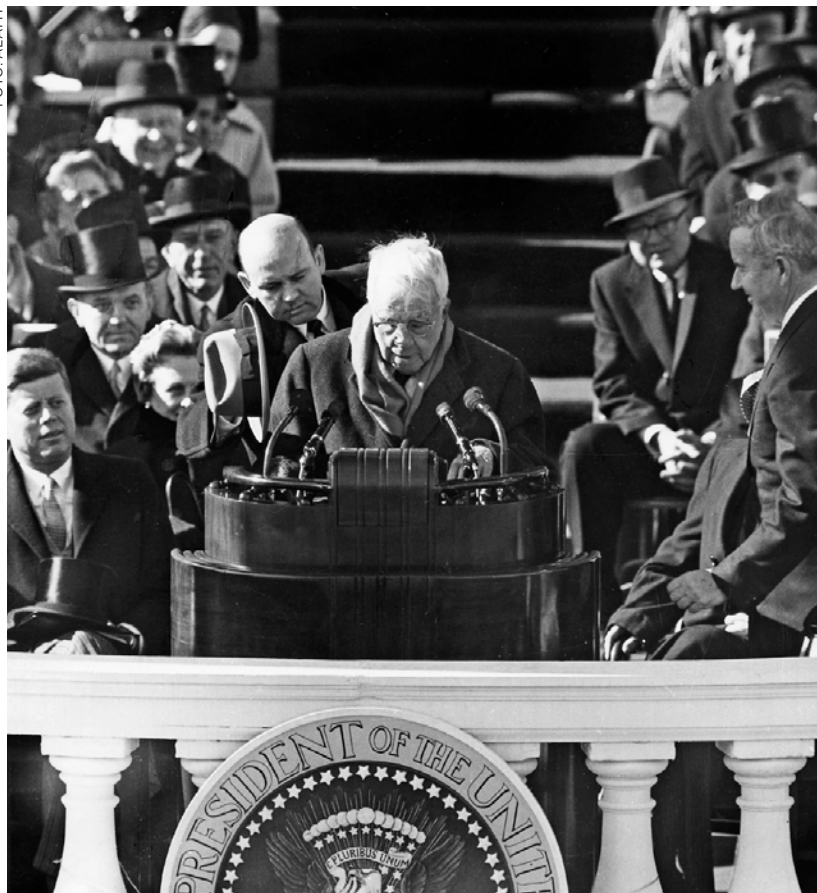
älskat sig i sin sekreterare Kay Morrison. Nu förändras Thompsons roll: han uppmanar Kay att inte låta sig utnyttjas av Frost och förvandlas i Plunketts framställning till Larry, alltså inte längre en observatör utan en medaktör i skeendet kring Frost och därtill en medaktör som inte alltid framstår som lika klarsynt och erfaren som andra medlemmar av Frosts närmaste krets.

Det är de divergerande åsikterna i denna krets som Plunkett noggrant och skarpsinnigt rekonstruerar och kommenterar. Det visar sig, kanske inte helt oväntat, att Larry inte alltid är en auktoritet i de andras ögon. Frost själv framstår ibland – inte minst efter hustruns död – som obalanserad och krävande, men det saknas heller inte exempel på omtänksamhet och uppmärksamhet på andras behov.

Han tycks också ha varit en mycket generös och engagerad lärare. Det är ironiskt att Larrys och Frosts bekantskap en gång uppstod genom att Frost under ett seminarium såg förtjänster i en av Larrys dikter, medan de övriga deltagarna fann den löjlig.

Plunkett är själv en mycket begåvad närläsare. I inledningskapitlet diskuterar han hur Frost upptäcker sin poetiska röst och så småningom med sitt intresse för talspråket låter det han kallade *the sound of sense* bryta sig mot metriken regelverk: resultatet blev en form av bunden vers av lite friare typ än den strikt klassiska metriken påbjuder men i vilken talspråkets nyanseringsmöjligheter togs till vara. Omkvädet i den korta dikten ”The Pasture” (”I shan’t be gone long. – You come too.”) kan, påpekar Plunkett, uppfattas på minst fyra olika sätt (förslag, krav, befallning, neutralt konstateran-

FOTO: ALAMY



Robert Frost: mest känd, mest läst och den förste diktaren att medverka vid en presidentinstallation.

de). I den 15-radiga sonetten "Hyla Brook", som handlar om bäcken som rinner genom familjens tomt, bryts olika tidsperspektiv omärkligt mot varandra och mynnar ut i den ordspråksliknande sentensen "We love the things we love for what they are": Vilken av bäckens faser är det som hålls fram? Är det bäckens föränderlighet och flyktighet som lovprisas? Symboliken ger dikten ett existentiellt djup.

I åter andra dikter lånar Frost byggstenar från dikter av stora föregångare som Shakespeare och Keats men åstadkommer en helt egen konstruktion som ytligt sett inte förräder sin likhet med förebilden men får en starkare innebörd när vi uppmärksammas på den. Och ett som man trodde genomtröskat paradnummer som "The Road Not Taken" får nytt liv när Plunkett visar att den utgår från en dikt av Ralph Waldo Emerson.

Än mer överraskande är att de nio första dikterna i *A Boy's Will*, Frosts debutsamling, svarar tematiskt mot de nio första dikterna i Tennysons diktsvit *In Memoriam*: i Tennysons fall är det en bortgången ungdomsvän som åkallas, i Frosts fall sonen Elliott som dog tre år gammal. Och naturligtvis visar sig den sällan dis-

kuterade "The Gift Outright" vända upp och ner på nationalistiska klichéer genom att konstatera att "The land was ours before we were the land's" samtidigt som den genom en nästan omärklig allusion i slutet av Lincolns berömda tal i Gettysburg punkterar den tendens som finns i amerikansk nationalism att glömma bort urinvånarna. Frost hade redan i en dikt skriven i skolan opponerat sig mot detta.

Samma förmåga till uppmärksam närläsning demonstrerar Plunkett i de avslutande kapitlen, där han återvänder till Thompsons biografi och genom en tålmodig och oändligt nyanserad analys som bygger på djup förtrogenhet med Frostentouragets brev, dagboksanteckningar, intervjuer och annat relevant material visar hur Larrys förståelse av Frost långsamt förvandlas från vänskap till skepsis – fast hela tiden blandad med ögonblick av sympati för den poet som han till slut skulle framställa som ett monster.

Att befria Frost från denna svårartade anklagelse innebär inte att man bortser från hans mindre tilltalande sidor. Plunkett låter många av dem som faktiskt kände och levde med Frost komma till tals och skapar på så sätt ett sammansatt och komplicerat porträtt av en mycket sammansatt och komplicerad människa – ibland värd sympati och medlidande, ibland odräglig och okontrollerad.

Av alla de inlägg som citeras och kommenteras fäster jag mig särskilt vid Roberta Teale Swartz Chalmers, som i ett brev till Thompson skriver att hon såg Frost som något av en Lear, Job och Proteus, en man som hela tiden ändrade skepnad men av nyfikenhet och upptäckarlust, för att andra inte skulle kunna nagla fast honom och för att vara fri och oberoende.

För Plunkett är detta en finare metafor för Frosts väsen än någon han själv kom på.

Det är inte en jämförelse som antyder att Frost saknade brister – tvärtom – men den låter också antyda något av storheten hos den person så många beundrade även efter att de hade träffat honom personligen.

För egen del visar Plunkett både generositet och vidsyn när han i bokens sista kapitel skildrar Thompsons och Frosts samvaro 1957 i England när Frost blev hedersdoktor vid både Cambridge och Oxford. Där citeras ett brev till Frost i vilket en person vill ha kontakt med den följeslagare (Thompson) som hade presenterat sig som hans "vallhund".

Det är en slutvinjett som, med Plunketts ord, är en passande slutvinjett till Frosts och Thompsons "djupa och turbulenta vänskap". ■

MUSIK

Porträttsamling av rockhjältar

Komplicerade individer träder fram med skärpa ur en romantiserad rockmytologi. Av Lars Åberg.

Vid en viss punkt i livet, flytande, inte given, och därför egentligen inte någon punkt, blir man en man i en viss ålder. Man är inte längre ung och lovande, och man kommer aldrig att bli rockstjärna. De som är yngre betraktar ens skivsamling med en blandning av medlidande och förundran över att så mycket musik kan förekomma i fast form. Några kanske blir imponerade av att man sett Joplin, Hendrix och Morrison live, men framför allt innebär det att de kan räkna ut ungefär hur gammal man är.

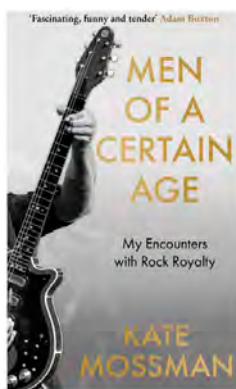
Jag fick chansen att skriva om popmusik i en dagstidning vid en tidpunkt då världen öppnade sig för mig och alla andra tonåringar som såg den genom Beatles ögon.

Det fina med de åren var att man kunde träffa världskända musiker på små fik utan agenter, säkerhetsfolk eller fotorestriktioner. Det var perioden innan det mesta svaldes av Branschen och Medieapparaten.

När Kate Mossman var barn fanns inget internet. Hon föddes i skarven mellan generation X och millennials, då det hände att man fortfarande fick brev. Än märkligare, skriver hon i sin bok *Men of a Certain Age*, är att det inte fanns någon generationsklyfta mellan henne och föräldrarnas musiksmak. Hon växte upp med 1960-talets pop och rock och reste på familjesemester med Joni Mitchell i kassettbandspelaren.

Behovet att revoltera mot sådant som de äldre lyssnade på förstod hon aldrig. "Det är fullt möjligt att vi misslyckades med det nödvändiga upproret mot våra föräldrar på grund av den odödliga kraften i deras skivsamling." Numera bor många kvar hemma tills de blivit medelålders och då har de vant sig vid de äldres soundtrack.

Kate Mossman tror alltså inte alls på den där gamla tonårsromantiken. Jag har under flera år



■ *Men of a Certain Age.*
My Encounters with Rock Royalty

Kate Mossman,
Nine Eight Books, 2025.

med stor behållning läst hennes musikerporträtt i brittiska *New Statesman*, där hon istället vävt samman nutid och dåtid genom att söka upp dem som hennes pappa, jämgammal med mig, lyssnade på som ung. I sin första bok samlar hon nu dessa texter, som med sin novellistiska karaktär och psykologiska ömsinhet utgör musikjournalistik av bästa märke.

Pappan spelade gitarr. Det var genom att filtrera ljuden genom hans öron som hon blev musiksribent, tror hon, och hon har hela tiden känt sig mest avspänd när hon träffat musiker ur hans generation. Ett slags igenkänningslättnad, och då kunde hon ställa närgångna frågor utan att de uppfattades som påträngande.

Man blir ju nyfiken på vad hon kan få ut ur Ray Davies, som med sitt band The Kinks beskrev sitt England med journalistisk minimalism. Music hall, missmod och sarkasm i samma refräng. Ständigt alienerad, vid sidan om. Om man får tro texten har Davies liv varit slitigt, som om han var född i fel kropp och fel tid; han är pappa till fyra flickor och knappast någon medial förebild. Han har ett jobb som skrämmer hans barnbarn och som han inte lyckats förklara för dem.

Ray Davies var med all sin bekymrade inåtvändhet en knepig fadersfigur, precis som Jeff Beck. Eftersom Beck, som dog 2023, hade valt att gå under mångas radar istället för att flyga mot stjärnorna blev det Kate Mossmans och hennes pappas gemensamma projekt att upptäcka honom, en av världens enligt henne tre bästa gitarister. För dem båda förkroppsligade Beck den sanne musikern: mystisk, sysselsatt med sina skruvar och strängar och skiftnycklar, med den emotionella drivkraften att bara spela sådant han tyckte om.

FOTO: GETTY IMAGES



”Jag kommer alltid att känna behovet att min far ska älska den musik som jag tror är bara min.”

Kate Mossmans bok är egentligen mumma för dem som tycker att populärmusiken sedan 1960- och 70-talen blivit tristare, bolagsmanipulerad och genomkommersialiserad. Men även om risken för nostalgi och sentimentalitet då kan bli överhängande hittar hon istället ett eget spår, bildrikt berättande och samtidigt fördjupande.

Ur myterna träder individerna fram och även de mindre sympatiska tar hon väl hand om i sina texter. Närvaron blir aldrig smetig, distansen aldrig cynisk.

”Gud, jag avundas musiker”, skriver hon på ett ställe; de är hennes undermedvetna projektion, hennes manliga sida, dessa äldre män som blivit hennes kosmiska fäder. ”De har direkt förbindelse med själen.” De uppträdde länge i hennes drömmar, ofta i form av vackra, sargade djur.

Sedan hamnade hon på en restaurang i New York och väntade på Sting. Hon hade läst en intervju från 1987 där han deklarerade att han hellre ville bli medelålders jungiansk analytiker än evig popstjärna. Det verkade rimligt att hans första soloalbum fick titeln *The Dream of the Blue Turtles*.

I rockmusiken får journalisten också vara beundrare, det är en form av distanslöshet som senare ätit sig in i andra former av kulturjournalistik, som en influencersjuka eller en strävan efter tillhörighet. Mossman tänkte sig att med Sting delade hon en särskild sorts gemenskap, men så verkar det inte alls ha varit när intervjun blev av. Hon är roligare än han, som när hon noterar att Stings ansiktsuttryck bär spår av flera decenniers djupa tankar.

Är hon groupie? Absolut inte, men det är ingen nackdel att hon är ung och kvinna. Att det finns en spänning mellan den yngre skribenten och den äldre musikern blir uppenbart i flera möten. Hon skriver mer om allting runt intervjuerna än om det som sägs och till slut finns få piedestaler kvar.

Kanske är musiken en övning inför vuxenlivets känslor, men för Mossman är det också en längtan tillbaka till ungdomens energi. Hon tror att det

är så far och dotter kan mötas i en delad passion, som är knuten till hemkänslan, resan bakåt.

Genom sin pappa upptäckte hon John McLaughlin och Pat Metheny, men det var alltid Jeff Beck som var deras hemlighet. Han parade konstiga skivor med fantastiska konserter, som fyllde oss som stod i publiken med misstanken att Clapton var övervärderad.

2010 skar Jeff Beck sig i fingret i köket och försäkrade sedan sina händer för 7 miljoner pund, ett slags marknadsvärde. Han renoverade hellre gamla bilar än blev megastjärna. Han tackade nej till Rolling Stones. Han meckade och testkörde, i lyckade fall för tonerna mot rymden.

Till Mossman säger Nick Cave att ingen låtskrivare för 30 år sedan skulle ha kunnat föreställa sig en framtid, vår tid, utan humor och lekfullhet. Jeff Beck sa samma sak: han kunde inte spela med humorlösa människor. Cave har de senaste åren farit ut mot *cancelkulturen* och ängslighetsnormernas grindvakter. Hans grubblerier kring tro och sorg, och musikens heliga inre, får honom att i boken slå fast att det sämsta med religioner är puritanismen och självrettfärdigheten. ”Konsten ska inte ligga i de dygdigas händer.”

Hon träffar också Kiss i Putins Moskva, i anslutning till 1 maj-paraden, ett band som inför varje spelning lägger flera timmar på att förvandla sig till seriefigurer. Det är också en grupp med judisk historia, med släktingar som mördades under Förintelsen. Gene Simmons, basisten, fick sparken av Donald Trump i tv-programmet *The Celebrity Apprentice*. Hans skryt är inte av det trevliga slaget: han påstår sig ha legat med 4 600 kvinnor och man misstänker för en sekund att han vill imponera på Led Zeppelins gamla medlemmar.

Vid frukostbordet på hotellet, med sin rosa-klädda hustru med Beverly Hills-röst och med det mesta av sminket och det fejkade blodet borttvättat, liknar han en rufsig Muammar al-Khaddafi med garden nere. Snart kommer Kiss att leva vidare i en avatarshow, precis som ABBA fast ändå i en annan klass: de var ju överkliga från början, skriver Mossman, och nu överlämnas deras kroppar till AI-framtiden.

Alla möten i boken passar inte in i pappa-dotter-temat, och några är mer lika småtragiska socialreportage – elak uppväxt, knark, försvunnen magi – än präglade av lusten och nyfikenheten, som fått Mossman att resa runt halva jorden för att uppleva ett alldeles speciellt ärrat perspektiv innan det försvinner. Hon skickades att intervjua Kevin Ayers, som hon då inte kände till, men som var en legend bland män i en viss ålder. Han visade sig vara som Syd Barrett från tidiga Pink Floyd,

inte lika galen dock, men ändå en sorglig skepnad som med sitt vilsna missbruk behövde en dotter som betalade räkningarna. Något oortodox vilar över hennes engagemang för på ytan välartade äldre män som Glen Campbell och Bruce Hornsby (även om den senare också turnerat med Grateful Dead). Som kvinnlig rockskribent förväntades hon antagligen bli lockad av det sargade och utlevande, men hennes texter handlar om något annat: att ringa in en plats fylld av innerlighet, ett slags återupplevd barndom där pappa kunde få framträda i en förbättrad version.

Mossman och jag har en annan sak gemensam: vi har lagt ner en massa pengar på resor till USA. Hon har varit där många fler gånger, men jag har varit i fler delstater.

Som mycket ung sökte jag upp musiker i en viss ålder, sådana som Malvina Reynolds och Doc Watson, och långt senare rockjournalistikens ålderman Greil Marcus, som i sina texter lät *hillbillies* och *outlaws* falla djupt i musikens famn för att återskapa en nation vars unga historia plötsligt framstod som urgammal.

Amerika är inte ett land, det är ett diskussionsämne, sa Marcus, och i den stunden förstod jag hur mycket detta också gällde alla instrument och röster som präglat mig. Bluesformeln tillåter ju en miljon variationer. För att bära traditionen behöver man också improvisera. Greil Marcus talade, och skrev, om det gamla, galna Amerika och förutsåg ett nyare och kanske lika galet.

Det är något märkligt med hur många med fötterna bland rötterna, traditionen, arvet, som fort-

farande dras till Jimmy Webbs "Wichita Line-man" från 1968, denna korta, luftiga meditation över en vanlig människa mellan himmel och jord, en telekommunikationens lovsång insjungen av Glen Campbell.

Det finns de som identifierar Campbell, död 2017, som hisscountry, en tunn smet placerad över sommarhimlen. Kate Mossman reste som 26-åring från London till Malibu enbart för att höra honom på en liten scen – han var då i det närmaste bortglömd – och för att ta honom i hand. Istället för en intervju blev det en text om besatthet, i det vida landet med sina Greyhound-åkande livsöden och den längtan som de stora avstånden födde och som Campbell gestaltade. Han tycktes själv bli överväldigad av låtarna han sjöng, skriver hon.

Den siste mannen i Kate Mossmans samling känner vi till genom en kvinnas sånger. Berättelsen om Cary Raditz, odödliggjord genom Joni Mitchells "Carey" från albumet *Blue*, är ett vackert repat porträtt av en hippietid full av illusion och desillusion. En vilsen yngling som drabbas av en kvinna med kval, ständigt på väg.

Raditz har fortfarande långt hår och guld i örat, liknar en pensionerad pirat. Han tycker inte om att Mitchell kallade honom redneck i "California", en annan låt på *Blue* där han ingår i rollistan. De träffades när de båda vandrade genom "själens mörka nätter".

I Mitchells sånger är han vild, opålitlig; till Mossman säger Raditz att han var kriminellt galen, gnällig, en kameleont begiven på kvinnor som han samtidigt behandlade illa. De satt i solnedgången vid Medelhavet och han blev kär i hennes skratt på Mermaid Café.

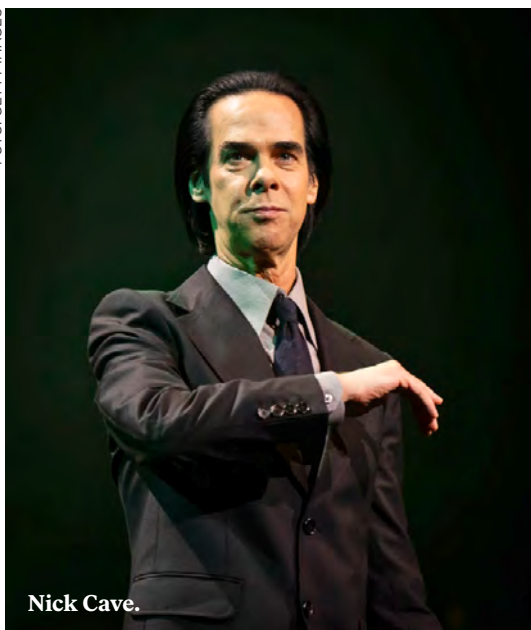
1970 delade de något slags grottbostad på Kreta. "Carey" gjorde Cary Raditz till en suggestiv, poetisk och motsägelsefull figur man kunde göra sig föreställningar om: "You're a mean old Daddy/ But I like you."

Senare har Raditz hört "Carey" överallt under 50 år, i barer och taxibilar. Det är kusligt, säger han. Sånger är som tatueringar, har Mitchell sagt.

Idén att låta sångens huvudperson ta över är briljant, och det har blivit en underbar berättelse, Mossmans bästa i den här samlingen. Det är lyhört fångat och efteråt är man bara ännu mer förälskad i Joni Mitchell.

Boken slutar sedan med att Kate Mossman och hennes pappa går och lyssnar på gitarristen Pat Metheny på Barbican i London. Konserthen avslutas med en akustisk version av Jimmy Webbs och Glen Campbells "Wichita Lineman". Här blir det nästan lite spöklikt och samtidigt rörande hur allting hänger samman. ■

FOTO: GETTY IMAGES



Nick Cave.

TEKNIK

Intelligent och hungrig AI-kritik

Vi är besatta av artificiell intelligens. Men vi ställer sällan rätt frågor till den nya tekniken. Gjorde vi det, skulle vi inse dess begränsningar.

Av Håkan Lindgren.

Med **artificiell intelligens** är det som med Samuel Huntingtons *Clash of Civilizations*. Efter kalla krigets slut skrev Huntington en artikel i tidskriften *Foreign Affairs* (1993; senare utbyggd till en bok med samma titel) där han försökte förutse de nya konflikter som världen var på väg in i. Bit för bit har hans värsta tänkbara scenarier blivit verklighet – och samma sak har de senaste åren hänt med AI.

Tänkande och medvetna maskiner är en gammal 1950-talsfantasi, som skönlitterära författare alltid har skildrat med en stor dos skepticism, om de inte rent ut har varnat för den. "The Techno-Optimist Manifesto", som riskkapitalisten Marc Andreessen skrev 2023, för att argumentera för en hänsynslös och oreglerad AI-utveckling, är inget mer än ett uppkok av 70 år gamla tonårsfantasier om teknik och makt. Den polske science fiction-författaren Stanisław Lem hade skratat ut honom redan på 1960-talet, men vi är så fattiga på verkligt storslagna och människovärdiga framtidsvisioner att vi försöker förverkliga idéer som science fiction-litteraturen redan har tröskat igenom och lagt bakom sig.

Därför kan vi nu läsa nyheter som den här: det är juridiskt sett svårt att förhindra att du blir ett digitalt spöke efter döden, skrev Ashley Belanger nyligen på tekniksajten Ars Technica. AI-företag kan samla in dina videoklipp, foton och mejlkonversationer och sedan erbjuda din familj en digital kopia som de kan fortsätta att prata med – mot en månatlig avgift, förstås. Här förnedras inte bara den avlidne, som mot sin vilja får sin personlighet förvandlad till en digital kasperdocka, här förnedras också



■ *The AI Con. How to Fight Big Tech's Hype and Create the Future We Want*

Emily M Bender och Alex Hanna, Harper Collins, 2025.

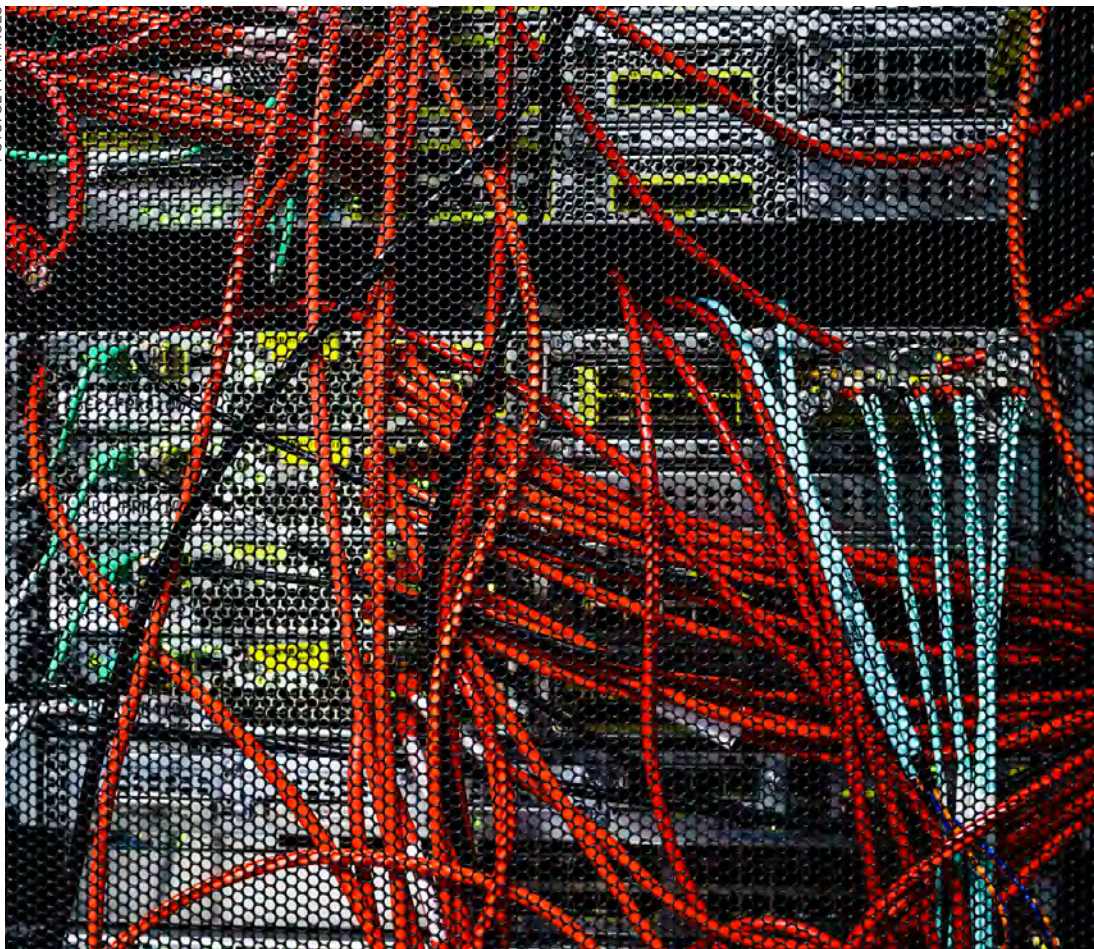
de efterlevande som berövas sin sorg. Det hade varit utmärkt om det stått i en paranoid novell av Philip K Dick, men det är inte riktigt den värld jag vill leva i.

Att följa AI-utvecklingen har varit som att se en välkänd dystopi bli verklig, ett litet stycke i taget. Ännu en bok om allt som håller på att gå snett skulle kunna vara lika tröstlöst som att läsa ytterligare en bok om klimatkrisen, men i *The AI Con* låter Emily M Bender och Alex Hanna som om AI-kritik fortfarande gjorde dem hungriga. Hanna är forskningschef vid Distributed AI Research Institute i Kalifornien. Bender är professor i lingvistik vid University of Washington.

I början är de lite för snälla, men det är svårt att misslyckas när allt de behöver göra är att rada upp de dummaste eller mest skrämmande exempel de kan hitta. Jurister i Storbritannien och Mexiko har använt Chat GPT för att sammanfatta texter de inte orkade läsa och sedan klistrat in resultaten direkt i sina domslut. I USA bedöms asylsökande med hjälp av maskinöversättning. De förutsägbara översättningsmissarna skulle vara komiska om de inte innebar att människor kunde förlora livet. En bekväm brasiliansk politiker har låtit Chat GPT skriva ett lagförslag.

Allt detta pågår utan att någon ställer sig de grundläggande frågorna – varför ska vi ha en teknik som fejkar mejl som vi inte vill skriva eller erbjuder fejkad sjukvårdsrådgivning till människor som inte kan betala för anständig vård? Teknik kan nog vara bra, men en sak kan den inte göra: den fungerar inte som plåster på sociala problem vi inte vill erkänna eller lösa.

FOTO: GETTY IMAGES



Hur mycket tänkande och medvetande finns det här? Kan vi alls tala om kreativitet?

Emad Mostaque, som har grundat AI-företaget Stable Diffusion, påstår att AI ska "demokratisera bildframställningen". Menar han kanske att fler människor ska få tillräckligt med fritid för att utveckla sina kreativa sidor? Nej, allt han vill göra är att degradera folk till musklickande konsumenter, så att han kan sälja sitt program Stable Diffusion.

Kring AI och kreativitet finns så många missförstånd att det skulle krävas en egen bok för att reda ut dem. Men i korthet: det som gör konst och litteratur meningsfullt för människor är mycket mer än slutresultatet, menar jag. Konst handlar inte om att producera ett antal färdiga verk. Tror man det – och att en syndaflod av verk som genereras utan mänsklig ansträngning skulle vara ett framsteg – då tror man också att AI kan ersätta oss som kulturskapare.

Det som gör konst värdefullt för människor är den förändring du genomgår när du lär dig något som förut var omöjligt. Musik, konst och litteratur förutsätter träning och observation.

Du måste lära känna världen bättre – och i lika hög grad dig själv, för du kommer snart att upptäcka att dina kunskaper om dig själv är vaga och otillräckliga. Det du lär dig kommer att förändra dig både mentalt och på neurobiologisk nivå. Varför skulle vi tacka nej till det?

Motargumentet från AI-entusiaster och andra kulturfriender brukar låta så här: Visst, AI-programmen kan bara remixa det material som de har matats med, men det gör människor också! Vi är inte så originella som vi tror, vi sätter bara ihop de vanliga kulturella legobitar i nya kombinationer.

Det är ett argument som avslöjar hur ointresserade de är. Jag kan inte börja remixa Lars Lerin i industriell skala bara för att jag har sett ett par av hans målningar. Innan jag ens kommer i närheten av att härma honom måste jag studera akvarellmåleri i årtatal. Jag måste lära mig hur vatten, papper, pigment och penslar beter sig. Jag behöver lära mig att kontrollera min hand, så att den kan utföra rörelser som den aldrig har gjort förut. Det är inte riktigt samma sak som att mata en AI med stulna bil-



En modern tolkning av "Fiskaren och hans fru", enligt artikelförfattaren en saga som är en perfekt bild av vår relation till tekniken.

der och sedan skriva en fantasilös *prompt* i stil med "Gandalf slåss med Trump målat av Lars Lerin".

Bender och Hanna visar att entusiasterna i AI-branschen förstår sig på naturvetenskap lika dåligt som de förstår sig på konst. Istället för att göra sig en realistisk bild av de tekniska framsteg som eventuellt är möjliga föreställer de sig ett slags allsmäktig och önskeuppfyllande maskin. Maskiner av det slaget är vi bekanta med sedan länge. Vi har mött dem i skönlitteraturen, och det brukar inte sluta väl för den som blir besatt av dem.

Någon minns säkert WW Jacobs skräcknovell "The Monkey's Paw", om en aphant som uppfyller önskningar mycket bokstavligt, på ett sådant sätt att varje uppfylld önskan leder till en ännu större förlust. Bröderna Grimms saga "Fiskaren och hans fru" handlar om en man och en kvinna som är så fattiga att de bor i en pisspotta. Mannen fångar en talande fisk – och det som sedan händer gör att sagan, i alla fall för min del, blir en perfekt bild av människans relation till tekniken. Kvinnan begär att fisken ska ge dem ett hus och ett slott; därefter vill hon bli kung, påve och till sist gud. Människor kan aldrig bli tillfredsställda av att sitta passiva

och få materiella presenter i knät, det förstod sagans anonyma upphovsman. Fisken tappar tålamodet och skickar tillbaka dem till pisspottan (senare och snällare versioner börjar och slutar med att de bor i en liten stuga, vilket för-tar en hel del av effekten).

Det märkliga är förresten vad vi aldrig någonsin får, trots de miljarder som plöjs ner i programvaror och datateknik. Vi får aldrig program som är människovärdiga, pålitliga och lätta att jobba med. Jonas Söderströms *Jävla skitsystem!* (2015) är mig veterligt den enda svenska bok som tar upp vår tids största arbetsmiljöproblem, gemensamt för alla branscher: de hopplöst usla dataprogrammen. Enkla rutinuppgifter blir en ständig källa till stress och frustration, eftersom de program vi måste jobba med är så dåligt utformade att de motarbetar oss.

En kassörska i en vanlig livsmedelsbutik kan behöva behärska 24 krångliga system, som givetvis inte samarbetar, skriver Söderström. Från mina år på Akademibokhandeln minns jag vårt nya, dyra affärssystem som krävde 16 knapptryckningar för att skriva ut en prislapp. Programvarubranschen kan ta betalt för produkter som är så användarfientliga att alla andra branscher skulle ha gått i konkurs. Ingen protesterar mot det, som om dåliga dataprogram var en naturlag. Här finns gott om utrymme för innovation och förbättring, men ett bättre journal-system för sjuksköterskor är inte lika sexigt som att sälja nästa generations dysfunktionella programvaror under namnet AI.

Man ska vara kritisk mot AI – men det gäller att inte gå för långt! Bender och Hanna har inget tålamod med AI-kritiker som blåser upp tekniken till ett övermäktigt monster. Pessimister som varnar för att AI kan utrota mänskligheten gör samma sak som AI-fanatikerna: båda sidor flyger iväg in i en fantasi om teknik som ännu inte finns, och kanske aldrig kommer att finnas. För att AI-kritiken ska vara relevant måste den utgå från vad som sker här och nu.

Till att börja med: AI är en miljöbov. Datacentren kräver enorma mängder energi. De AI-företag som delstaten Wyoming har lockat till sig kommer att behöva fem gånger mer elektricitet än samtliga invånare i delstaten.

Hur framtida är AI när tekniken drivs med 1800-talets energikälla – kol? Amerikanska kolkraftverk som var på väg att stängas ner hålls nu igång för att tillgodose efterfrågan från techbolagens serverhallar. Att använda AI som sökmotor – något som ger dig en mer eller mindre pålitlig sammanfattning av den information som systemen hittar på webben – drar 30 gånger mer energi än en vanlig googlesökning. Techbolagen hade lika ambitiösa utsläppsmål som många andra branscher, men efter att de blev besatta av AI har de kastat sina klimatmål i papperskorgen. Jämfört med åren 2019–20 har Microsoft ökat sina utsläpp med 30 procent och Google med 48 procent, skriver Bender och Hanna. När man har sett sådana siffror framstår det som komiskt att World Economic Forum påstår att vi måste ha AI för att kunna lösa klimatkrisen.

AI-kritiska techskribenter som Cory Doctorow och Ed Zitron har tittat närmare på branschens ekonomi – och kommit fram till att kejsaren är naken. De gigantiska företag som driver utvecklingen är tvungna att fortsätta växa, annars kollapsar deras börsvärde. Hur kan Google växa när de redan dominerar sökbanschen plus hela marknaden för nätannonsering? De måste lansera nästa tekniska revolution! Det måste vara 1990-tal en gång till – de där åren när internet växte som en underbar dröm och pengarna strömmade in av sig själva.

Techbranschens största företag erbjuder varken varor eller tjänster – de har gjort sig beroende av ekonomiska bubblor. Det kunde lika gärna handla om tulpanlökar, men för tillfället är det AI.

Observera att de inte säljer AI – de säljer förväntningarna om AI. Att tekniken sällan motsvarar förväntningarna bryr de sig inte om. Har man ingen revolutionerande teknik att erbjuda är det bara att spela teater och lita på att tillräckligt många spelar med – av rädsla, girighet eller uppriktig övertygelse.

Avslutningsvis presenterar Bender och Hanna några strategier för att sticka hål på AI-bubblan. Tro inte att du behöver anpassa dig – ställ kritiska frågor! Hos vem hamnar pengarna? Vems texter och bilder finns i systemens databaser? Har

”Visst, AI-programmen kan bara remixa det material som de har matats med, men det gör människor också! Vi är inte så originella som vi tror, vi sätter bara ihop de vanliga kulturella lego-bitarna i nya kombinationer.”

upphovsmännen godkänt att deras material används för att träna AI-systemen?

Till deras råd skulle jag vilja lägga det som fysikern Ulf Danielsson sade när jag intervjuade honom för *Axess* nr 5/2019. Om vi alls ska ha AI-system, ansåg han, är det viktigt att tekniken inte blir för människoliknande. Tvärtom, tekniken ska medvetet utformas för att påminna oss om att det inte är människor vi har att göra med. Ett verktyg ska se ut som ett verktyg, en maskin ska tala till oss som en maskin, så att vi inte luras att inleda mänskliga relationer med våra verktyg. AI-verktygen behöver ett visst mått av friktion och distans för att sabotera den illusion som annars ligger så nära till hands.

Den nyligen avlidne filosofen Daniel Dennett var inne på samma spår. Den som släpper ut fejkade mänskliga medvetanden i världen borde straffas lika hårt som den som släpper ut förfälskade pengar, ansåg han. I båda fallen korrumpas det förtroende som är en förutsättning för varje civiliserat samhälle.

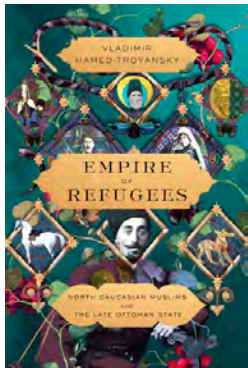
Det enda som är bra med AI är att tekniken tvingar oss att ställa de stora, existentiella frågorna. Vad är en människa egentligen till för? Hur skulle ett människovärdigt arbete och ett människovärdigt samhälle kunna se ut?

Om det går åt helvete beror det som vanligt på att vi inte har vågat ställa och besvara dessa frågor. ■

HISTORIA

När Tsarryssland fördrev muslimer

Genom att fördriva muslimska minoriteter kunde Ryssland omforma sin demografi efter behag. Av Theo Vareman.



■ *Empire of Refugees. North Caucasian Muslims and the Late Ottoman State*

Vladimir Hamed-Troyansky, Stanford University Press, 2024.

De olympiska spel som gick av stapeln i ryska Sotji 2014 var de dyraste som någonsin hade arrangerats. Men trots att staden invid Svarta havet för en stund stod i världens blickfång, var det få som diskuterade de fruktansvärda händelser som inträffat där exakt 150 år tidigare – händelser som är intimt förknippade med att Sotji idag överhuvudtaget tillhör Ryssland.

Tsarrysslands expansion söderut, mot det kaukasiska bergsmassivet, pågick under lång tid. Det var knappast någon lätt kampanj, eftersom de olika folkgrupperna i regionen, varav de flesta var muslimer, gjorde hårt motstånd. Kriget mot Ryssland formulerades stundvis som ett *jihad* eller *ghaza* – ett heligt krig. Detta motstånd mot den ryska överhögheten har skildrats i bland annat Leo Tolstojs kortroman *Hadji Murat* , och skulle långt senare komma att inspirera science-fiction-författaren Frank Herberts *Dune* -serie.

Mest brutalt blev det just i trakterna kring Sotji, i området Tjerkessien. Mellan 1862 och 1864 brände och plundrade ryssarna byar, massakrerade deras invånare och fördrev överlevarna. När ryktet om deras framfart nådde samhällen längre söderut tog även befolkningen där till flykten – vilket just hade varit den ryska planen. Runt en halv miljon tjerkesser flydde över havet till Osmanska riket.

Men flyktningvågen från Kaukasus slutade inte där. Under de följande decennierna skulle många tjetjener, osseter, abchazer och andra folkgrupper ge sig av. Totalt var det ytterligare runt 200 000 muslimer från norra Kaukasus som migrerade till det intilliggande imperiet. Trots att de alla kom från samma ganska lilla

område, inrymde flyktningströmmen en mängd olika folkgrupper, som talade vitt skilda språk från fyra olika språkfamiljer.

Vad hände då med dessa människor? Om detta handlar *Empire of Refugees* , skriven av Vladimir Hamed-Troyansky, forskare vid University of California, Santa Barbara. I denna ambitiösa studie, byggd på ett rikt, flerspråkigt källmaterial, kartlägger författaren flyktningströmmarna från Kaukasus, hur det osmanska styret bemötte dem och hur imperiet formades av den demografiska förändringen.

Efter att flyktningströmmarna från Kaukasus började var sultanatet snabbt med att upprätta system för mottagandet. Eftersom sultanen gjorde anspråk på titeln kalif, den muslimska världens högsta ledare, upplevde det osmanska styret sig ha en skyldighet att erbjuda skydd till muslimer i nöd från när och fjärran. De generösa ambitionerna matchades dock inte alltid av ekonomiska resurser; när mängder av kaukasier började dyka upp på de osmanska kusterna var den första perioden ofta miserabel, med svält och sjukdom i flyktningströmmens spår.

Flyktningvågorna kom även att förändra en annan, mörkare del av imperiets ekonomi. Många av flyktningarna från Kaukasus hade med sig sina slavar, vilket ledde till en plötslig utbudschock på den osmanska slavmarknaden just som tankar på slaveriets avskaffande hade börjat vinna mark i imperiet. När priserna på de sedan länge högt eftertraktade kaukasiska slavarerna sjönk blev slavägande tillgängligt för fler, och opinionen i frågan svängde.

Hamed-Troyansky tar upp bosättningen av flyktingar i tre separata, geografiskt uppdelade

BILD: ALAMY



Harmonisk exil.
Inflyttade kaukasier i
Istanbul cirka 1890.

kapitel: Balkan, Levanten och Anatolien. Här är det särskilt intressant hur den osmanska statsapparaten använde flyktingarna som ett redskap för att förstärka kontrollen över imperiet. Särskilt i Levanten och Anatolien byggdes bosättningar på mark som annars huvudsakligen användes av nomader, svårare att kontrollera och, förstås, beskatta. Tanken var att de nytilkomna flyktingarna skulle arbeta som jordbrukare, och därmed dels tjäna som en typ av interna gränsvakter, dels också som inspirerande exempel för nomaderna så att även de kunde slå sig ner och skapa mervärde åt imperiet. Detta skapar en komplicerad bild av flyktingarna, vilkas eget hemland tagits i anspråk av ryska bosättare, och som nu själva ofta tvingades bli

”Under de följande decennierna skulle många tjetjener, osseter, abchazer och andra folkgrupper ge sig av.”

bosättare på andras mark. I Levanten kom vissa kaukasiska samhällen dock att blomstra när Hejazjärnvägen, som kopplade samman Damaskus med Medina, färdigställdes. En av stationerna längs järnvägen var byn Amman, anlagd av tjerkesiska flyktingar, som snabbt växte i och med den plötsliga närheten till en storstad som Damaskus. Idag är Amman huvudstad i det

självständiga Jordanien, och än idag tjänstgör ett särskilt tjerkesiskt garde som den jordanske kungens livvakter.

Den typ av social ingenjörskonst som Osmanska riket ägnade sig åt med bosättningen av flyktingar fanns också i Ryssland, och var egentligen själva anledningen till flyktingvågorna. Den ryska armén var misstänksam mot muslimerna i Kaukasus inte bara för deras motståndskraft; de sågs också, på grund av sin religion, som potentiella femtekolonnare som kunde gå Osmanska rikets ärenden. För att säkra gränserna var det viktigt att ersätta de suspekta befolkningarna där med ryssar, eller åtminstone ortodoxt kristna. Liknande attityder, fast vice versa, fanns från Istanbul gentemot de kristna armenierna som bodde på gränsen mot Ryssland.

Hamed-Troyansky identifierar detta tankegods som flyktingvågens centrala arv: att en stat kunde förflytta obekväma folkgrupper för att omforma demografin efter behag. Detta skulle fortsätta i större skala, med en rad befolkningsutbyten på Balkan i början av 1900-talet, folkmordet på armenier och andra kristna grupper i Osmanska riket, och det senare befolkningsutbytet mellan Turkiet och Grekland på 1920-talet. Under Sovjettiden skulle även Stalin ta metoden till sig, och förflytta hela folkgrupper han såg som suspekta till Centralasien. Än idag tycks denna instrumentella syn på människor leva kvar, som när Donald Trump och Benjamin Netanyahu började diskutera tvångsförflyttning av alla palestinier från Gaza-remsan.

Erfarenheten av exil omformade även flyktingarnas förståelse för sig själva. De många olika folkgrupperna, med sina mängder av språk och lokala kulturer, skapade genom sitt flyktingskap en kollektiv identitet som just kaukasier. Hamed-Troyansky exemplifierar med hur äktenskap mellan personer från olika kaukasiska grupper, otänkbart i hemlandet, nu blev accepterat. Under Osmanska rikets sista år formerades denna identitet än mer, genom tidningar, sällskap och skolor.

Detta identitetsbygge fick dock ett abrupt slut i och med imperiets fall och det moderna

”Man ska förstås inte tro att migrationen bara hör historien till: ättlingarna till de kaukasiska flyktingarna befolkar än idag Turkiet och delar av Mellanöstern.”

Turkiets utropande. Den nya republiken drev en hård assimilationspolitik, och gruppen gick från att vara kaukasier och osmanska medborgare till att helt enkelt ses som ”kaukasiska turkar”. De kaukasiska språken, som under imperiets sista år också hade börjat få en skriftlig tradition, tystades under den statliga kampanjen *”Vatandaş, Türkçe konuş!”* (”Medborgare, tala turkiska!”). På så vis delar flyktingarnas ättlingar sin erfarenhet med Turkiets många andra minoriteter, som först på senare år har fått viss upprättelse vad gäller kulturella rättigheter.

Empire of Refugees belyser en del av historien som ligger precis i skärningspunkten mellan Ryssland och Mellanöstern. Att förstå de två regionernas delade historia är kanske viktigare idag än någonsin. Även om jag önskar att författaren hade kostat på sig att utförligare diskutera vissa av sina argument, är boken ett både viktigt och ett välskrivet bidrag till historiskrivningen om Osmanska rikets sista århundrade.

Och man ska förstås inte tro att migrationen bara hör historien till: ättlingarna till de kaukasiska flyktingarna befolkar än idag Turkiet och delar av Mellanöstern. Under kriget i Syrien flydde vissa av dessa ättlingar tillbaka till sina anfäders hemland i dagens Ryssland. Trots att över 150 år har gått sedan den etniska rensningen av Tjerkesien, har dock Ryssland ännu inte velat ta något ansvar för händelserna. Detta har blivit en viktig del av den opinionsbildning i den tjerkesiska diasporan som lobbar för att massakrerna ska erkännas som ett folkmord. Med tanke på dagens ryska styre känns en sådan omvärdering av historien mycket långt borta. ■

HISTORIA

Bilden som var en statshemlighet

Ett foto av en ung Mitterrand som tar emot en utmärkelse i Vichy under kriget säger mer än tusen ord. Av Mats Fält.

Ibland går det faktiskt att koka soppa på en spik. Fast det förutsätter förstås att spiken har en väldigt speciell karaktär. Då går det att skriva en rafflande bok om ett enda fotografi. En bok som förblir spännande i decennier, tills huvudpersonen slutligen avslöjas, men då är det för sent för att det ska sabotera den lysande karriären i Paris guldglimrande salonger.

Mannen är president François Mitterrand och boken heter *La photo. Pétain–Mitterrand: l'histoire secrète du document qui aurait pu bouleverser la V^e République*. Författaren heter Patrice Duhamel, tidigare politisk kommentator och bland annat en gång chef för republikens statliga tv och radio. Hans mer kände bror Alain har också ägnat sig åt politik och journalistik.

Fotot ifråga togs den 15 oktober 1942 på Hôtel du Parc i Vichy. Hotellet spelade en central roll för den lydregim som Hitler låtit marskalk Philippe Pétain etablera i den sydöstra delen av landet. Pudeln kärna är vad som sker på bilden. Satellitstatens sedermera ökande ledare ger den unge François Mitterrand en av statens absolut finaste utmärkelser.

Pétain markerar genom detta att regimen ser Mitterrand som ett framtidsnamn. En av de stressade unga män som var i full färd med att skapa sig en ny lysande karriär i hakkorsets skugga.

Mitterrand är 26 år gammal. Fotot förblir en statshemlighet under 52 långa år. Många vet, men ingen sprider fotot och kunskapen om dess existens utanför en mycket trång krets av förtrogna och medarbetare i Élyséepalatset. Historien framstår i dagens värld som högst osannolik. Både att bilden aldrig förmedlades vidare och att historien inte användes för politiska syften.

Att Mitterrand under en tid arbetade för Vichy var ingen hemlighet. Det var det många som gjorde,



■ *La photo. Pétain–Mitterrand: l'histoire secrète du document qui aurait pu bouleverser la V^e République*

Patrice Duhamel,
Éditions de
l'Observatoire,
2025.

de, även om många också efter kriget försökte låtsas att de under åren mellan Frankrikes fall och befrielsen av Paris i augusti 1944 befunnit sig på en ovanligt lång fisketur. Många hade dåligt samvete för passivitet, samarbete med fel sida och vinster gjorda på smuggling eller affärer med tredje rikets representanter.

Efter kriget var det många som helst inte ville prata så mycket om vad som verkligen hänt. Kollaboratörerna var rädda att bli straffade, inklusive kommunisterna som varit protyska när Stalin och Hitler samarbetade 1939–1941. Även gaullisterna hade anhängare med ett tveksamt förflutet i sina led. Det var enklast att inte gräva mer än nödvändigt i historien. Det gällde såväl tidigare tjänstgöring i Vichys administration som mindre uppseendeväckande exempel på samarbete med Tyskland och förföljelsen av judarna. Att se framåt innebar också att diskussionen om den politiska katastrofen och det ytterst pinsamma nederlaget mot Tyskland sommaren 1940 kunde läggas till handlingarna.

Mitterrands karriär i Vichy var inte okänd, men hur högt han lyckats klättra i marskalkens nya stat var det få som kände till. Ännu färre hade någon aning om att den senare ledaren för vänsteroppositionen och presidenten fått satellitstatens finaste medalj. Utom dem som sett det bevarade fotografiet från den högtidliga ceremonin på Hôtel du Parc i den sedermera ökända kurorten Vichy. Det var nog de enda fransmän som associerade till den unge Mitterrand när en flaska med mineralvatten från just denna plats hamnar i en papperskorg i slutscenen i Casablanca.

La photo fungerar ungefär som en thriller – med den skillnaden att vi vet hur det slutar. Det är spännande att följa hur Mitterrands karriär hela tiden befinner sig vid randen av ett stup. Duhamel är fast

FOTO: WIKIMEDIA COMMONS



Den berömda, länge gömda, bilden.

övertygad om att Mitterrand hade varit slut som politiker om fotografiet och dess bakgrundshistoria hade offentliggjorts under hans aktiva tid. Inte ens den utstuderat machiavelliske kameleonten Mitterrand hade klarat av att hantera en sådan skandal.

Då var han ändå en mästare i att navigera på politikens minfält. Skiftet från atlantist och centerhögerman till ledande socialist imponerar. Han satt i ett otal regeringar efter kriget. Mitterrand lyckades få försvaret att betala den nya giljotinen när han var justitieminister – dödsstraffet var känsligt i de egna leden. Trots att alla visste att han arrangerat ett mordförsök på sig själv fortsatte marschen mot målet – posten som republikens president.

Varför användes då aldrig bilden som det politiska atomvapen det hade kunnat bli? Redan Charles de Gaulle hade kunnat göra det – och bli kvitt den redan då irriterande energiske unge herr Mitterrand. Pompidou, Valéry Giscard d'Estaing och Jacques Chirac hade också chansen, men de tog den inte heller. Saken diskuterades och ett antal medarbetare ville driva saken vidare, men ingen av presidenterna tog steget.

Den komplicerade situationen efter kriget med kopplingarna till Vichy, samarbetspolitiken och det pinsamma nederlaget 1940 är nog en stor del av förklaringen. Alltför många riskerade att förlora på en öppen debatt om vad som verkligen hänt under krigsåren. En av dem som aktivt agerade för att inte öppna Pandoras ask var Charles Pasqua, under många decennier en av de ledande i gaullistpartiet. Hans sympati för vänstern var begränsad. Att just han försvarade Mitterrands sak berodde knappast på omsorg om de politiska motståndarna. Dock verkar de två ha haft vänskapliga relationer på det personliga planet, vilket kan ha underlättat ställningstagandet. En annan faktor som

kan ha spelat in är Pompidous mindre imponerande cv från krigsåren. Han hade inte direkt något att skämmas för men inte heller något att yvas över. Mitterrand hade förvisso under en tid stått alldeles för nära Vichy men hade under de sista krigsåren aktivt arbetat för motståndsrörelsen.

Ett intressant inslag i boken är referaten av de hemliga samtal som tidvis fördes mellan regeringssidan och Mitterrand och Socialistpartiet. 1978 handlade det om hur man skulle hantera det i praktiken fortfarande Moskvatrogna kommunistpartiet PCF. Dessa samtal skapade band som rimligen också fungerade som argument mot att använda det hemliga vapnet mot Mitterrand. Detsamma gäller Chiracs kontakter med Mitterrand i syfte att undergräva sin tidigare nära allierade Valéry Giscard d'Estaings position i samband med presidentvalet 1981.

När släpptes då äntligen nyheten? Det var först i mitten av 1990-talet, då en mycket sjuk Mitterrand gick mot slutet av sin andra mandatperiod som president, som Pierre Péan gav ut *Une jeunesse française* (1994) om Mitterrands ungdomssynder som aktivist på yttersta högerkanten och anställd inom administrationen i Vichy. Bilden prydde omslaget och det blev mycket riktigt stor skandal. Presidenten hade inga klockrena ursäkter – vare sig för sin sympati för Pétains stat eller för sina fortsatta kontakter med andra som valt samma väg under de första ockupationsåren. Det fanns en förklaring till att det blev gaullisten Chirac som rensade bordet och tydligt tog avstånd från både Pétains franska stat och dess rasistiska politik.

Under många år fördes en fransk "historikerstrid" om synen på Vichy. Huvudfrågan var om det hade gynnat Frankrike att, liksom Danmark, ha en lydregering eller om det bara gjort nationen medskyldig till nazisternas brott mot mänskligheten. En av de ledande företrädarna för den senare uppfattningen var den amerikanske historikern Robert Paxton. En av de under senare år mer uppmärksammade representanterna för den mer Pétainvänliga linjen har varit högernationalisten Éric Zemmour. Hans argumentation har mycket handlat om att de danska och franska judarna klarade sig bättre än samma grupper i till exempel Nederländerna. Det resonemanget undergrävs dock av det faktum att Vichy lämnade ut även franska judar med medborgarskap i republiken om de kommit till landet under senare år. Att vara fransk medborgare var inget absolut skydd mot koncentrationlägrens fasor.

La photo är en spännande bok som ger inblickar i betydligt mer än historien om ett mycket speciellt fotografi. På köpet får man bland annat del av några av president Pompidous ofta tänkvärda kommentarer till samtidens händelser. ■

BIOGRAFI

Mannen som skapade USA:s höger

William F. Buckley var mer än någon annan den som organiserade motståndet mot det offentligas expansion i USA. Av PJ Anders Linder.

Mitt i natten ringer telefonen. Det är Annie. Läget är kritiskt och komikern Alvy Singer rycker ut på momangen. Först när han kommer fram blir han varse vari nödläget består: det finns en spindel i Annies badrum.

Han ber om en tidskrift att smälla den med och får en i handen:

– Vad är det här? Vad är du för en? När började du läsa *National Review*? Vad håller du på att bli?

– Well, jag försöker begripa mig på alla synpunkter.

– Det är toppen. Men varför ber du då inte William F. Buckley döda spindeln?

Det här korta replikskiftet mellan Woody Allens och Diane Keatons rollfigurer i filmen *Annie Hall* är sannolikt enda gången väldigt många svenskar har hört *National Review*-grundaren Buckleys namn nämnas. Han var egentligen inte megakändis i USA heller, men för Allens hemmapublik var han samtidigt välbekant och främmande: stridbar högerman med hög svansföring och smak för det goda livet mitt i radikalismens – deras – högborg New York, där han till och med haft mage att kandidera till borgmästarposten. Att Annie köper hans tidskrift är ungefär som om någon i DN:s kulturredaktion skulle prenumerera på Ivar Arpis *substack* och ger en enkel och effektiv signal till Allens likasinnade om hur vilsen i livet hon är.

William F. Buckley (1925–2008) hade många år kvar på parnassen, men redan 1977 när *Annie Hall* kom ut, var han väletablerad och välbekant i de kretsar till höger och vänster som hade pejl på idédebatten. *National Review* hade samlat skribenter ur den intellektuella högern sedan Buckley startade tidskriften vid 1950-talets mitt. På 1960-talet blev han kolumnist även i

dagspressen under devisen ”*On the right*” och tog ungefär samtidigt initiativ till det syndikerade intervjuprogrammet *Firing Line*, som blev en riktig långkörare i tv med nästan 1500 program fram till 1990-talets slut. Och året före *Annie Hall* kom han ut med en skönlitterär thriller om CIA-agenten Blackford Oakes, den första av elva i raden, som han brukade skriva på eftermiddagarna under några veckors skidresa till Schweiz. Ingen kunde förneka hans fenomenala energi och produktivitet.

Vid 1950-talets början var de progressiva idéerna helt dominerande i amerikansk debatt. Det fanns förstås många som motsatte sig expansionen av det offentliga som hade skjutit fart under Franklin D. Roosevelts tid i Vita huset, men det fanns inte mycket till samlad intellektuell motkraft. Trettio år senare, när Ronald Reagan valdes till president, var läget helt annorlunda med en rik flora av konservativa medier, tankesmedjor och organisationer på gräsrotsnivå. För denna utveckling spelade William F. Buckley en central roll som opinionsbildare och organisatör.

Om denne man har nu Sam Tanenhaus, under lång tid redaktör för *New York Times Book Review*, skrivit en tusen sidors tegelsten med generös information om allt mellan himmel och jord från det Buckleyska livet. Eller i alla fall om dess första två tredjedelar; den avslutande tredjedelen ägnas betydligt mindre utrymme och intresse. Antingen har Tanenhaus krok-nat på upploppet – han har trots allt hållit på med boken i nästan 30 år – eller så tycker han att det nya och epokgörande successivt ersattes med *more of the same*, och det ligger väl en hel del i det. Framställningen utgör en befriande sval och korrekt kontrast till mycket annat i



■ Buckley. *The Life and the Revolution That Changed America*

Sam Tanenhaus, Random House, 2025.



**Annie Hall köper
National Review
och spelas av den
nyligen bortgångna
Diane Keaton.**

det så överhettade amerikanska debattklimatet. Tanenhaus väjer varken för Buckleys goda eller dåliga sidor: det fanns åtskilligt av bäggedera.

Buckley växte upp i ett hem präglad av starka övertygelser och familjekänsla. Föräldrarna var katoliker av det traditionella slaget och fick tio barn. Fadern hade arbetat i Mexiko, först som advokat och senare i oljebranschen, och funnit sig så väl tillrätta i det hierarkiska samhället att en god vän konstaterade att han borde ha varit spansk aristokrat. Politiskt var hemmet antikommunistiskt och isolationistiskt. När America First-kommittén bildades på hösten 1940 anslöt sig familjen omedelbart och när den 15-åriga William höll sitt första offentliga anförande var det till Charles Lindberghs försvar.

Isolationism fanns på många håll i det amerikanska samhället, men främst till höger, och bottnade inte bara i en motvilja mot krigets kostnader i människoliv och ekonomiska resurser utan hos vissa också i misstänksamhet mot den gamla kolonialmakten Storbritannien, som man en gång befriat sig ifrån. Efter Pearl Harbor gick dock luften snabbt ur America First och parollen gjorde comeback på allvar först i och med Trumpkampanjen 2016.

Lärare och skolkamrater fick god chans att vänja sig vid Buckleys debattlystnad och starka

”Att Annie köper Buckleys tidskrift är ungefär som om någon i DN:s kulturredaktion skulle prenumerera på Ivar Arpis substack.”

åsikter men det tog tio år efter hans tonåriga plaidoyer för Lindbergh innan han blev välkänd för en bredare publik. För då publicerades förstlingsverket *God and Man at Yale* (1951), som väckte stor uppmärksamhet och gjorde honom ett namn.

Efter studier i samhällsvetenskapliga ämnen och historia tog Buckley 1950 examen vid prestigeuniversitetet Yale, beläget i New Haven, Connecticut, inte långt från hans barndomshem. Han skötte sig akademiskt men lade minst lika mycket energi på sociala, publicistiska och politiska aktiviteter som på studier. Han hade roligt, men han var inte nöjd, och missnöjet genomsyrar *God and Man...*

Istället för att fostra sina studenter till självständiga individer i klassiskt kristen tradition gav Yale fria händer åt en lärarkår marinerad i kollektivism och ateism, menade Buckley. Engagemanget för Keynes var starkare än engagemanget för den individuella friheten och Gud och detta var att gå rakt

emot det historiska uppdraget och den hållning man beskrev när man bad sina gamla studenter om donationer.

Yale hade blivit ett lysande exempel på "en av vår tids mest extraordinära orimligheter: institutionen som härleder sitt moraliska och finansiella stöd från kristna individualister och sedan inriktar sig på uppgiften att övertyga sönerna till dessa stöttepelare att bli ateistiska socialister". I avslutningskapitlet uppmanade han alumnerna att revoltera och pausa sina donationer tills det blivit ordning på torpet. Vad gäller den akademiska friheten undrade han syrligt hur denna frihet egentligen var beskaffad när den resulterade i att alla förväntades tycka precis likadant.

Även om åtgärdsförslagen ansågs alltför långtgående var det många läsare som kände igen sig. Boken anmälades – ofta kritiskt – i en rad etablerade tidningar och sålde oväntat bra. Till detta bidrog annonser finansierade av fadern men också ett klumpigt försök från Yale att utmåla honom som extremist och agent för Vatikanen.

Den polemiska tonen var hård med många namns nämnande och på den vägen skulle han fortsätta. Som debattör var han ogärna på annat än offensiven. Likt Tingsten argumenterade Buckley till 100 procent för det han tyckte till 51 procent och gick hellre till förnyad attack än medgav misstag.

Stridslystenheten till trots var det många och inte bara anhängare som gillade honom. Tanenhaus beskriver honom som kvick, generös och vänfast och det fanns någonting vinnande i hans grandiosa uppträdande och förkärlek för "ord med många stavelser". Han uppträdde som en patricier men sade sig hellre vilja regeras av de 2 000 första namnen i Bostons telefonkatalog än av de anställda på Harvard. Han intresserade sig för allt ifrån skönlitteratur och pianospel till skidåkning, umgicks med meningsmotståndare som John Kenneth Galbraith, Norman Mailer och Truman Capote och skrev enligt Tanenhaus aldrig bättre än när han skrev om segling och havet. Han var alltid ideolog och alltid mer än så.

Efter hand modererades också hans åsikter i sociala frågor. Som ung argumenterade han till exempel för segregationen mellan vita och svarta, och på 1960-talet invände han bestämt mot de nya medborgarrättslagarna med delstaternas rät-



FOTO: ALAMY

William F. Buckley (1925–2008)
lade grunden för
en konservativ
renässans i USA.

tigheter och fördelarna med successiv förändring som argument. Men efter hand kom han att medge att "traditionen" i söder inte hade varit annat än lagstadgad rasism och att federala ingripanden varit nödvändiga.

National Review var oupplösligt förknippad med Buckley som person men blev också en samlingspunkt för inspiratörer till den gryende konservativa renässansen. Buckley öppnade spalterna för skribenter från flera skilda skolor: tidskriften tog in artiklar från såväl traditionalister och libertarianer som skribenter med utrikespolitiskt fokus och kampen mot Sovjetkommunismen högst på agendan.

Successivt kom man i redaktionen att intressera sig inte bara för skillnaderna lägren emellan utan också för de gemensamma nämnarna. Fram växte en amalgamerad hållning, där man fäste större vikt vid det som snarare förenade än som drog isär. Vad som tidigare främst hade varit ett knippe idiosynkratiska reaktioner emot en ogillad samhällsutveckling fick successivt drag av sammanhållen ideologi som väckte intresse i vidare kretsar. Man brukar tala om "fusionism". Buckley blev aldrig en de breda folklagrens man, men hans och hans medarbetares insatser spelade stor roll för att gjuta den idémässiga bottenplatta utifrån vilken en alltmer folkligt förankrad och framgångsrik konservativ rörelse kunde byggas. Barry Goldwater var dess man 1964 men fick bita i gräset. Med Ronald Reagan 1980 kom den riktiga triumfen.

Men som samtiden illustrerar varar inga triumfer för evigt. ■

TIDNINGEN NÄRINGSLIVET

Företagsnära nyheter, fördjupningar och perspektiv

Alltid öppet och
utan betalväggar.

Intresserad av företagande,
ekonomi, arbetsmarknad
och näringspolitik?

I Tidningen Näringslivet får du
alla nyheter och fördjupningar.
Alltid ur näringslivets
perspektiv.



LÄS MER HÄR:
www.tn.se
eller skanna
QR-koden.

Vett & etikett

med **Edward Blom**



Med ett år kvar till valet och allt högre brösttoner i debatten är frågan om det passar sig att diskutera politik under en middagsbjudning synnerligen aktuell.

Den klassiska (små)borgerliga etiketten var glasklar: Alla brännande ämnen som religion, politik och ekonomi var strängt förbjudna vid middagsbordet. I min svägers släkt berättas ännu en anekdot om hur hans mormor förfärat hörde hur bordssamtalet började glida in på politik, och bryskt avbröt med ett ”Känner kyrkoherden möjligen Jacobis i Helsingborg?”, vilket han förstås inte gjorde.

Annorlunda såg det förstås ut bland studenter, intellektuella och konstnärer. Själv har jag återkommande avfärdat detta samtalsförbud som just den typ av stelbenta regler som gett etiketten dåligt rykte, och ansett att det bara gällt vid affärluncher, kungamiddagar eller visit hos blivande svärföräldrar.

Under mina studentår tillbringade mina vänner och jag tvärtom hela nätterna i konstanta, vinmarinerade konversationer om politik, religion och konst. Diskussionerna gick på högvarv, men som jag minns det blev vi aldrig osams – utan tvärtom upplivade – av att slipa argument och möta intressanta, nya åsikter. Naturligtvis samtalade vi även om traumatiska ögonblick, fysiska och psykiska sjukdomar, kärlek och erotik – även de ämnen som de gamla etikettböckerna strängt bannlyst. Men en middag där det bara talas väder och vind är varken särskilt meningsfull eller får bekantskaper att djupna till vänskap.

Det är även problematiskt att göra som den historiska etiketten påbjuder och bara låtsas som om det regnar om någon till exempel sagt något gravt rasistiskt, eftersom detta kan ge intryck

”Jag upplever att det blir allt vanligare att middagar, och rent av vänskaper, förstörs av politisk polemik.”

av att man accepterar uttalandet. Någon form av motsäggande kan vara nödvändig, då etiken ändå går före etiketten.

Med det sagt inser jag med åren att det ändå ryms vishet i de gamla reglerna. Jag upplever att det blir allt vanligare att middagar, och rent av vänskaper, förstörs av politisk polemik. Kanske för att det politiska klimatet blivit mer polariserat när var och en lever i sin egen internetbubbla. Men också för att människan har en benägenhet att ta denna typ av diskussioner mindre lättsamt i takt med ökad ålder. Så hur heta får de politiska potatisarna vara vid middagsbordet? Jag skulle vilja ge några handfasta råd.

1. Fundera på om det är en tillställning lämpad för diskussioner. Så är inte fallet på julafton eller ett barns födelsedag.

2. Var följsam mot värdarna. Det är alltid de som är kvällens regissörer. Om de undviker känsliga ämnen och eftersträvar en fridsam myskväll bör du göra likaledes.

3. Inled aldrig en middag med att kasta in en brandfackla. Med den ansträngning och kostnad som värdarna har haft med maten och vinerna bör förplägnaden först få sin odelade uppmärksamhet. Att inte debattera vid måltiden har historiskt även handlat om en respekt för vårt dagliga bröd. Dessutom ska alla närvarande få landa och uppleva lite genuin trevnad tillsammans som

binder dem samman, innan eventuella diskussioner vidtar.

4. Känn in de övriga närvarandes personligheter. Är alla diskussionslystna intellektuella, eller finns det de som bara skulle känna sig utanför och illa till mods om samtalen skulle komma att bli för heta?

5. Välj nivå! Om ni inte känner personerna sedan gammalt och har järnkoll på dem så undvik de allra mest infekterade politiska frågorna (som Israel-Palestinakonflikten) och testa istället först vad som händer om ni tar upp något mindre laddat.

6. Om ni diskuterar politik så bete er inte som partiledare i tv:s slutdebatt: Det är inte god ton i privata sammanhang. Visa intresse för den andres argument och åsikter, försök förstå din kontrahent, och säg allt med ett leende! En middagsbjudnings huvudfunktion är ändå att man ska ha det trevligt, inte vinna röster.

7. Om ett samtal ändå gått över i en het debatt är det oerhört viktigt att man storsint enas om att man tycker olika, men ändå respekterar att vännen kommit fram till andra åsikter än en själv. Varje konflikt måste sluta med ett sådant ”fredsfördrag” och därefter ett neutralt samtal och trivsamt. Om detta inte sker kommer alla närvarande att uppleva en obehagskänsla efteråt.

Den som fanatiskt fortsätter att driva sin tes och tycker att politiken är viktigare än trevnaden lär bli betraktad som omöjlig i umgängeslivet. ■

Edward Blom är skribent, gastronom och kulturhistoriker.



Värt att minnas: David Lodge

Brittisk men inte elak

Katolicism och universitet återkommer ständigt i David Lodges romaner, skriver Carina Burman.

ILLUSTRATION JULIA SZULC

Detta skrivs på främmande ort. Att platsen inte är Rummidge eller Euphoria beror mest på att dessa universitetsstäder är fiktiva. Det där med verklighet är egentligen ett flytande begrepp. Är litteratur verklig? Kan den inte till och med vara verkligare än verkligheten?

Ingen kan peka ut Rummidge och Euphoria på en karta, men jag har varit där. Flera gånger har jag stigit ner i den flod, som rinner igenom dem båda. Den är namnlös och utgör det vattendrag, som flyter genom alla litterära städer.

Kanske är den fantasin. Rummidge och Euphoria är fixpunkterna i David Lodges universum. Utomlands är det vanligt att litteraturforskare också är romanförfattare. Ett exempel är Lodge (1935–2025), som skrev ett antal monografier om nittonhundratalets roman-konst och var lektor vid universitet i Birmingham. Låt mig genast göra klart att Lodge är rolig. Han debuterade tjugofem år gammal, och i sin tredje roman, *The British Museum is Falling Down* (1965), skriver han om en ung forskare

som dagligen åker vespa mellan sitt hem i Battersea och British Library, lika bekymrad över sin avhandling som sin katolska tro. Katolicism, universitet och de problem båda kan förorsaka återkommer ständigt i Lodges verk. Sammanlagt skrev han femton romaner.

Säger man "rolig" och "brittisk" och "romanförfattare" går tankarna lätt till Evelyn Waugh, som Lodge faktiskt ägnade en studie. Dessa båda storheter var landsmän, men annars nästan varandras motsatser. Lodge är inte elak,

hans miljö är aldrig överklassens och hans universitet inte Oxbridge. Han slår mot sig själv och mot oss, men det sker nästan kärleksfullt. En av hans senare böcker, *Deaf Sentence* (2004), beskriver nedsatt hörsel så drabbande och ömsint att jag kände lust att översätta den åt min lomhörda mamma. Även om Lodge själv hörde sämre på senare år förblev han en lyhörd författare.

Lodges viktigaste skapelser utspelar sig på och omkring universiteten i Rummidge och Euphoria. Det förra är ett så kallat redbrick university, ett av de universitet som på 1800-talet uppfördes utanför Englands industristäder. Det andra är ett soldränkst campus utanför en härligt uppknäppt stad i Kalifornien. Lägg in allt du drömt om Kalifornien – det finns i Euphoria. Båda orterna gör skäl för sina namn, och det är förstas inget sammanträffande att "Rummidge" låter nästan som "rubbish".

Rummidge och Euphoria har ett utbytesprogram. I *Changing Places* (1975) är året 1967, och den ganska obetydliga Philip Swallow (vars senaste bok inte ens har fått några recensioner) reser till Euphoria och den världsberömda Morris Zapp till Rummidge. Mötet blir upprörande för båda. (Hur ska Zapp klara enkelfönster och bristande uppvärmning? Hur ska Swallow klara flower power och revolt?) Men de förändras – idag skulle man kanske säga att de växer – och blir faktiskt mera lika varandra. Faktum är att Swallow och Zapp till och med byter fru. Alltsammans är rasande roligt.

Verkligen? Håller en humoristisk bok som kom för femtio år sedan? Jag tycker det. Inför en längre flygresa köpte jag en omnibus av Lodges Campustrilogi på det lokala idrottslagets loppis och skrattade mig till omgivningens förtret genom en och en halv volym via Dubai till Dunedin. Mycket mindes jag dock från tidigare läsningar – inte minst varför Swallows bok aldrig fått några recensioner.

Flygresor är framträdande i *Changing Places*. Den flygrädda Morris Zapps val av en flight utan mellanlandningar får konsekvenser som återkommer genom hela boken, som ränningar i väven. På väg över Atlanten reflekterar Philip

"David Lodge älskar nämligen att ironisera över det akademiskt uppblåsta, och som tjugooåttårig nydoktor var jag nog rätt uppblåst."

Swallow att måltiden "could be lunch, could be dinner, who knows or cares two miles above the turning globe". Det kunde jag skriva under på, där jag satt på mitt flygplan.

Det flygs ännu mer i *Small World* (1984). Där befinner vi oss i konferensernas tidevarv, och akademikerna far fram och tillbaka över jordklotet. Swallow ordnar en mindre lyckad konferens i Rummidge, och Morris Zapp råkar illa ut. De var båda fyrtio i första boken, nu är året 1979 och de börjar känna trycket från "young men in a hurry". Romanens undertitel är "*An Academic Romance*" – den följer den medeltida romansens mönster, och läser man den realistiskt kan det uppstå problem. En av de yngre huvudpersonerna heter för övrigt Persse – Percival.

Lodges tredje campusroman, *Nice Work* (1988), utspelar sig nästan uteslutande i Rummidge. I fjärran finns Euphoria som en åtråvärd hägring. Tiderna har förändrats. Nu står en kvinna i centrum – Robyn Penrose, som likt många unga akademiker försöker stanna kvar vid universitetet. För att hålla sig väl med prefekten – en viss Philip Swallow – accepterar hon en plats i universitetets "skuggprogram". I åttiotalets oroliga Storbritannien, där det ständigt strejkades och där ekonomin var i gungning, krävde universitetsledningen större öppenhet och utbyte mellan akademi och industri. Robyn får följa Vic Wilcox, en self-made man och chef för ett företag inom den tunga metallindustrin. Avståndet mellan universitetet och industrin är större än mellan Rummidge och Euphoria. Kulturkrock är bara förnamnet.

Efternamnet är förändring – i varje fall på det personliga planet. Också här finns dessa fantastiska detaljer, som man inte glömmer – som vilken toalett Vic väljer hemma, det fluffiga eleganta badrummet eller den spartanska gästtoaletten, eller hur det egentligen står till med Robyns val av närtillverkade kläder.

Den första av Lodges böcker som jag läste var *Small World*. Då var jag en ung doktorand, som bara kunde drömma om internationella konferenser. Därefter läste jag *Changing Places*, en bok som jag nog tyckte mindre om då än jag gör nu. Kanske var det revolutionära sextio-talet för nära och för långt bort, kanske var jag helt enkelt för ung för att förstå de medelålders människans livskris. *Nice Work* läste jag när den var ny. Då var jag själv en ung akademiker, som försökte hänga mig kvar vid universitetet, och identifierade mig säkert med Robyn – samtidigt som jag förhoppningsvis såg bjälken i mitt eget öga.

David Lodge älskar nämligen att ironisera över det akademiskt uppblåsta, och som tjugooåttårig nydoktor var jag nog rätt uppblåst.

Nice Work är den enda i campus-trilogin som finns översatt till svenska. Möjligen beror detta på den svenska ovanan vid universitetsromaner. Avsnitten om klassresenären Vic Wilcox kanske tilltalade mer. På svenska heter boken *Snyggt jobbat*, vilket i mina öron låter som en uppföljare till *Va flängt, Bonnie* eller *Akta're för Hajen, Dante*. Men kanske är också denna uppfattning en generationsfråga.

Den som ägnar sitt liv åt litteraturen blir lätt lite blasé. Det finns så många goda böcker. När entusiastiska unga läsare frågar mig om min favoritbok blir jag lite ställd. Vilket ska jag ta av alla dessa mästerverk? Säger man: "*Anna Karenina* är ju bra"?

Istället brukar jag välja någon av de böcker, som inte hör till världslitteraturens största men som kvalar in som *minor classics* (för att inte tala om a *good read*). Sådana som varit betydelsefulla just för mig. En av dem är *Nice Work*. ■

Carina Burman är författare, forskare och docent i litteraturvetenskap vid Uppsala universitet.

BREV FRÅN... KRAKOW

Som gjord för filmen

Avantgardisten Witkacy var en centralfigur i 1920- och 30-talets Warszawa. Nu har hans verk återupptäckts, skriver Anna Brodow Inzaina.



ANNA BRODOW
INZAINA är fil dr
i konstvetenskap

”Upptäckten
av honom
fick mig att
fundera på
vad som
egentligen
väcker mitt
intresse för
ett konst-
närskap.”

Nationalmuseum i Krakow påminde i sin monumentalitet om Göteborgs konstmuseum. Men där det senare bryts upp av sju smäckra valvbågar i tegel är Muzeum Narodowe strama, modernistiska 30-talsfunkis indelat i sju vertikala sektioner, perforerade av höga rektangulära fönster. Ett monument över stadens son, dramatiker, poeten, målaren Stanisław Wyspiański, förstärkte ett patriotiskt – och öststatsklingande – uttryck.

Insidan svarade mot utsidan. Vi var en liten grupp som samlats på trappan när dörrarna slogs upp prick klockan tio och lydigt bildade en stillsam kö till biljettkassan. Damen bakom den plexiglasförsedda luckan rev av en biljett. Jag betalade 35 złoty kontant. Sedlarna kändes ovana i handen – hemma betalar jag uteslutande med kort. Den gulgråbeige estetiken med kalksten i skiftande toner var sober, men andades en annan tid – före murens fall och det nya Polens ekonomiska tillväxt. ”Utställningen är på neder- och övervåningen”, sa damen mekaniskt – fast på polska – och jag följde hennes gest.

Den polska guldåldern är sekelskiftet 1900 – *Młoda Polska* (Det unga Polen) – och upptog de första rummen. Begreppet betecknar en strömning inom litteratur, bildkonst, dramatik och musik som bröt fram under perioden 1890–1918. *Det unga Polen* är Polens svar på det stämningsmättade, nyromantiska *fin-de-siècle* som präglade såväl Skandinavien som Centraleuropa, men ofta med en tyngre laddning: historisk förlust, drömmen om ett land som ännu inte fanns – bara ett folk: polacker.

”Ur den aldrig övervunna romantiken utvecklade den en allvarlig symbolism. Naturen skulle inte imiteras. Konsten skulle söka tingens och tillvarons hemliga mening. Nationella symboler skulle samtidigt uppmana till kampen för landet som icke är.” Så skriver den polsk-svenska kritikern Joanna Persman, och karaktäriserar tiden som en ”både orons och hoppets tid där individualismen var en kollektiv rörelse”.

Den polska symbolismen kan annars kännas främmande och svår att få fäste i. Ockult och esoterisk. Redan användningen av symboler skapar ett motstånd, när det förutsätter en mytologi

och en berättelse som är lokal snarare än global. Efterkrigstidens konsthistorieskrivning har i regel haft Paris som utgångspunkt för de strömningar som inledde modernismen, och en kanon har upprättats kring färg- och formexperiment.

Men Jacek Malczewski, den ledande gestalten bland symbolisterna, var både gåtfull och direkt i sin kommunikation – vilket gjorde hans målningar tillgängliga även för mig. Detsamma gällde avantgardisten Stanisław Ignacy Witkiewicz alias Witkacy – dramatiker, målare och konsteoretiker i 1920- och 30-talets Warszawa och bergsbyn Zakopane där han var född. Jag blev länge stående framför hans porträtt, gjorda av ”porträttfirman” S. I. Witkiewicz – naturligtvis en firma i egen regi och lika konceptuellt finurlig som djärv i sina tolkningar.

Witkacy målade på beställning för försörjningens skull, men kategoriserade sina porträtt efter grad av berusning – från kaffe och cigaretter till tyngre droger – och lät priset följa substansen.

Upptäckten av honom fick mig att fundera på vad som egentligen väcker mitt intresse för ett konstnärskap. Redan i museibutiken började jag leta efter litteratur. Jag fick med mig en liten illustrerad pocketbok hem, och tänkte: Hur är det möjligt att jag inte kände till honom? Varför har jag aldrig sett en utställning av honom tidigare?

Här finns en konstnär vars biografi är som gjord för filmduken – dramatisk, kompromisslös; ett slags upptäcktsresande i konst mellan två världskrig – och förstås: en man med många kvinnor. I sin egen tid var han en central figur i de intellektuella kretsarna, men återupptäcktes först långt efter sin död.

När Polen invaderades av Tyskland och sedan Sovjetunionen 1939 tog han sitt liv. På 1970-talet började hans dramatik översättas, och Agneta Plejels roman *Lord Nevermore* lär vara inspirerad av hans liv.

I dagens konsthistoriska intresse för transnationella rörelser – och för att ifrågasätta en modernistisk kanon som länge utgått från ett fåtal centrum – har Witkacy framtiden för sig. ■



Arkitektur, stad & stil

med **Lars Anders Johansson**

En våg av nostalgi drar fram över Sverige. Det är fyrtio-talisterna som tar farväl av det offentliga samtalet, och med sig tar de den utopiska drömmen om en modernistisk framtid. Det var deras föräldrageneration som introducerade detta estetiska ideal, samtidigt som likhetstecken sattes mellan modernism och modernitet. Under folkhems-eran ville Socialdemokraterna göra Sverige till världens modernaste land, och detta skulle avspeglas i stadsbilden.

Men sammanblandningen av modernitet och modernism har spritt sig över hela det politiska spektrumet. När den marknadsliberala tankesmedjan Timbro för några år sedan firade sitt fyrtioårsjubileum hölls festen på Moderna museet, eftersom någon mindre nogräknad kommunikatör inte hade koll på skillnaden mellan modernitet och modernism. I själva verket kom ju den senare, särskilt i Sverige, att framförallt omfattas av de ideologier som står för centralisering och statlig kontroll.

Idag är det många som tror att 1900-talets höjning av levnadsstandarden inte hade varit möjlig utan modernismen. Därför tror många att förfulningen av våra städer är ett pris som vi varit tvungna att betala för att få åtnjuta bekvämligheter som rinnande vatten, toaletter och centralvärme.

Således motiveras ofta rivningarna av Klarakvarteren i Stockholm retroaktivt med konstaterandet att husen hade utedass på gården. Med det argumentet skulle man kunna motivera rivning av all äldre bebyggelse från tiden innan vatten-toaletter blev standard. Som tur är har det gått utmärkt att installera vatten och avlopp i 1600-talshusen i Gamla stan.

Men inte heller vad gäller nybyggen var den modernistiska estetiken

”Många tror att förfulningen av våra städer var ett pris som vi var tvungna att betala för att få rinnande vatten, toaletter och centralvärme.”

nödvändig för vare sig de tekniska landvinningarna eller höjningen av levnadsstandarden. I boken *En humanistisk klassicism* skriver Jan Rydén Bonmot om det kooperativa bostadsbyggandet i Stockholm under 1910- och 20-talen, då arbetarbostäder med nymodigheter som rinnande vatten och centralvärme uppfördes av kooperativa bostadsbolag, i den internationellt beundrade 1920-talsklassicism som kallas Swedish Grace.

Den modernistiska estetiken handlade mer om en vilja att markera avstånd till historien, än om tekniska landvinningar och höjning av levnadsstandarden. I boken *Modernitetens hemvist* beskriver arkitekturhistorikern Fredric Bedoire stadsdelen Norrmalm i Stockholm under 1800-talet. Det var en dynamisk tid som präglades av framåtanda, teknisk utveckling, industrialisering – det vill säga av modernitet.

Denna modernitet stod på intet sätt i något motsatsförhållande till ett traditionellt formspråk. Tvärtom präglades 1800-talets byggande av ett entusiastiskt experimenterande med äldre arkitekturtraditioner och hur de skulle kunna kombineras med modern byggnadsteknik. Det kanske mest talande exemplet är den nygotiska vågen under den industrialiserade epoken, med

gotiska kyrkspiror i järn och stora industribyggnader i medeltidsinspirerad stil.

1800-talets kapitalistiska arkitektur som hämtade inspiration från historien, och det tidiga 1900-talets kooperativa bostadsbyggande i klassicistisk stil visar tydligt att spänningsförhållandet mellan tradition och modernism inte handlar om bakåtsträvande mot framåt-skridande, utan om två olika sätt att se på framåtskridande.

Moderniteten före modernismen tog avstamp i historien och byggde vidare på tidigare landvinningar. Modernisterna var istället revolutionära: de ville ta avstånd från historien och bygga något helt nytt, för en ny människa. Anspråken var utopiska och totalitära: alla andra stilar fördömdes som kitsch och pastischer. Städerna skulle “sane-ras” från äldre bebyggelse och de byggnader som överlevde fasadhyvlades från utsmyckningar och ornament.

Men historien tog inte slut och den nya människan infann sig aldrig. Idag omfattas modernismen av samma nostalgi som de modernistiska pionjärerna beskyllde sina föregångare för. Vi kan njuta av civilisationens och teknikens landvinningar och samtidigt ösa ur det rika ymnighetshorn som arkitekturhistorien utgör. Frågan är om det idag inte snarast är modernisterna som är de verkliga bakåtsträvarna. ■

Lars Anders Johansson är författare, journalist och driver podden Budoarstämning.

MELLAN RADERNA

Årets mest förbisedda månad



KATARINA BARRLING
är docent i statskunskap
vid Uppsala universitet.

"November har varken löv eller snö, och verkar inte riktigt ha någon tydlig funktion."

Jag ska försöka motstå frestelsen. Jag ska försöka att inte skriva om hur vacker november är. Det mjuka ljuset, trädens siluetter ...

Det finns ju så mycket annat att tala om när det gäller november, som de starka känslor hon väcker, trots att hon är så diskret. T.S. Eliot må hävda att april är den grymmaste månaden, *April is the cruellest month*, men det är ändå november som dras med det sämsta ryktet. November har ohotad ställning som den mest avskydda månaden, i alla fall i Sverige.

Ta till exempel den gamla slagdängan *Try to remember the kind of september*. Originalen beskriver hur man står i december och blickar tillbaka på den underbara september. Men när texten översattes till svenska började vi längta efter september redan i november: "Minns i november den ljuva september", som Lasse Lönndahl sjunger. Det är alltså framför allt november vi drömmer oss bort från: "Grå är november men ljuv är september."

Inte nog med det. Det verkar vara något med november som får oss att önska bort henne överhuvudtaget. Den krävande samtiden skulle säga att november har problem med sitt varumärke. Och oavsett ordval: hon är fullkomligt i strid med tidsandan.

November är inte bara mörk. Hon är dessutom oklar, och då tänker jag inte bara på det suddiga ljuset. Det är som om årets näst sista månad vore ett tekniskt fel i kalendern, ett organisatoriskt mellanrum. Höstens färgfyrverkerier är över, samtidigt som vintern ännu inte hunnit inställa sig. November har varken löv eller snö, och verkar inte riktigt ha någon tydlig funktion. Hon bara står där, som i väntan på vidare instruktioner. Inga löften. Ingen riktning. Bara tid, av det där slaget som vi inte riktigt vet vad vi ska göra med.

November är en månadsång parentes och hon behandlas därefter.

Men tänk om det inte är november som är problemet utan vi? Vi har så höga krav på både tillvaron och dess månader numera. Så står de där också lydigt på rad, fulla av funktioner och erbjudanden.

December med sina lucior, Nobelpristagare

och andra adventsluckor. Och på det både jul och nyår. Januari och februari lever högt på sin identitet som vintermånader. Att kunna göra anspråk på att vara vinter ger en kalendarisk tydlighet (även när meteorologin lutar mer åt Gumman Tö än Kung Bore). Januari är dessutom först. Februari kan alltid ursäktas sig med att vara kortast. I mars råder viss oklarhet, men tangentens lutning är ändå den rätta, rakt in i våren. April må vara hur grym han vill, men vi överser med både aprilväder och väder överhuvudtaget, eftersom vi vet att nu är det vår.

Och så väller sommarmånaderna in, älskade redan på förhand, oavsett hur de faktiskt betar sig. September och oktober sedan, så påfallande magnifika, med köksträdgårdar på topp och lövprakt utan dess like. Eventuell bristande väderlek kamoufleras nu av den chockartade återgången till höstterminens arbetslinje, en strid ström av måndagsmöten och mer eller mindre inspirerande inspirationsdagar.

Så kommer november. Tystlåten och skygg. Hon tar inte riktigt plats. Gör inget väsen av sig. Det gör henne obegriplig, och outhärdlig, i en tid där allt så gärna vill märkas. Hennes försvarsadvokater kan ändå rycka ut till hennes försvar: det är ju så *mysigt* med hösten. Inga förväntningar att leva upp till. Man kan stänga in sig med tekoppar och filter och tända ljus.

Som om tomheten inte fick stå för sig själv, utan måste svepas in. Och handeln står redo att dämpa vår skräck för tomrummet, som om tystnaden måste överröstas, som om mörkret behöver belysas inte bara med ljus, utan ljus i nyinköpta ljusstakar.

Men november låter sig inte köpas. Och hon har aldrig sökt vår uppskattning. I en tid där allt vill bli älskat och i brist därpå lajkas, är det en motståndshandling. Den vise fransmannen Blaise Pascal menade att människans olycka beror på att hon inte klarar av att sitta still, ensam i ett tyst rum. Det är sådana insikter som väcks i november, förutsatt att tekopparna och filtarna förmår lämna henne i fred.

November är inte mörkret före gryningen. November är bara mörker. Och skönhet, men vi tar den en annan gång. ■

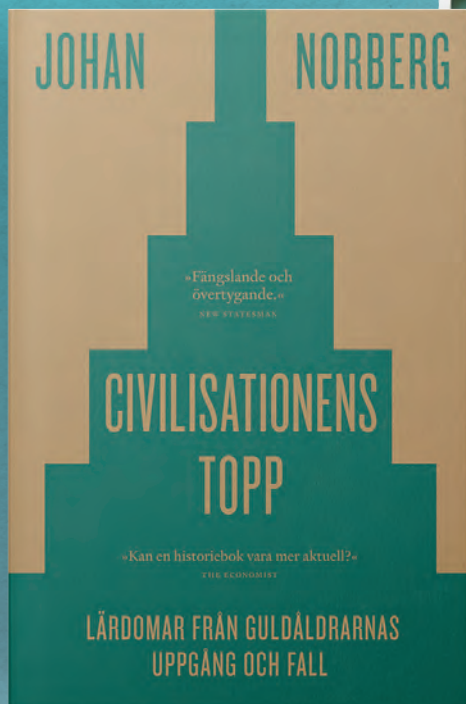
ENGELSBURG IDEAS

ACCESS TO EXCELLENCE

Engelsberg Ideas is home to great writing from leading thinkers on history, culture and geopolitics, featuring essays, notebooks, reviews, and historical portraits.

READ MORE AND SIGN UP FOR OUR NEWSLETTER ON:

www.engelsbergideas.com

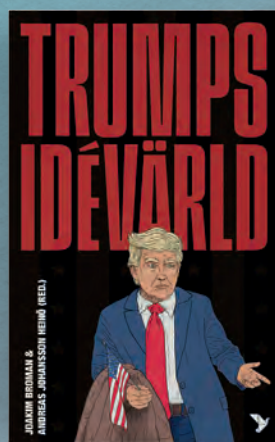


“Could a history book be more timely?”

– The Economist

Civilisationens topp

Johan Norbergs senaste bok
Peak Human i svensk utgåva!



Trumps idévärld
Joakim Broman &
Andreas Johansson Heinö (red.)



Efter Tidö: Lärdomar från den nya generationen
Erik Berg (red.)



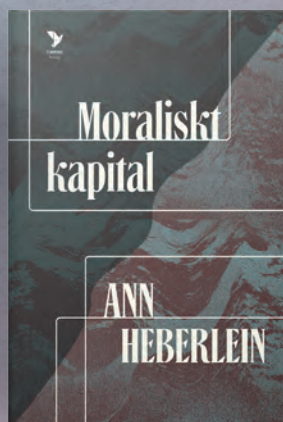
Konservatism: Kampen för en tradition
Edmund Fawcett



Northvoltkraschen
Christian Sandström



En grön höger?
Olle Torpman



Moraliskt kapital
Ann Heberlein



I Ryssland 1979-2019
Rolf Hjets Christensen



TIMBRO
förlag



I över 40 år har Timbro förlag gett ut liberala klassiker, översatt internationella tänkare och publicerat böcker som behandlar såväl kontroversiella och nya frågor i debatten som de eviga och stora frågorna i idédebatten.